

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ABDÜRREZZÂK b. HEMMÂM es-SAN'ÂNÎ VE TEFSİR
METODU**

Döndü KURT

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Seyfullah EFE

İZMİR-2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

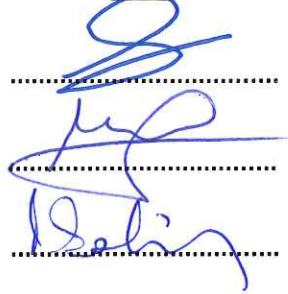
Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : DÖNDÜ KURT
Öğrenci No : 2013800543
Tez Başlığı : Abdürrezzak b.Hemmam es-San'ani ve Tefsir Metodu

Savunma Tarihi : 06/08/2019
Danışmanı : Dr.Öğr.Üyesi Seyfullah EFE

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Dr.Öğr.Üyesi Seyfullah EFE	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr. Muammer ERBAŞ	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç.Dr. İskender ŞAHİN	- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

İmza

DÖNDÜ KURT tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği ☒ / oy çokluğu() ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî ve Tefsir Metodu**” adlı çalışmamın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

06/08/2019

Döndü KURT

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî ve Tefsir Metodu

Döndü KURT

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Programı

Bu çalışmada rivâyet tefsirinin önde gelen isimlerinden Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın hayatı ve “Tefsiru'l-Kur'ân” isimli eserindeki tefsir metodu incelenmiştir.

Çalışmamız, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Abdürrezzâk'ın hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri zikredilmiştir. Ayrıca tefsir ve mukaddimesinde işlenen konular hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde Mekkî-Medenî, nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzûl, mübhemâtü'l-Kur'ân başlıkları altında müfessirimizin bu konuda ele aldığı rivayetler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde tefsir, rivâyet ve dirâyet tefsiri başlıkları altında ele alınmıştır. Rivâyet bölümünde, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Kur'ân'ın sünnetle tefsiri, Kur'ân'ın sahabe ve tabiîn görüşleriyle tefsiri vb. konular işlenmiştir. Kıraat, emsâlü'l-Kur'ân, fikhî hükümler, kelime açıklaması gibi konular dirâyet tefsiri bölümünde ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise bu üç bölümün kısa bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdürrezzâk, Tefsir, Rivâyet, Dirâyet, Metod.

ABSTRACT

Master's Thesis

Exegesis Method of Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî

Döndü KURT

Dokuz Eylul University

Graduate School of Social Sciences

Department of Islamic Sciences

Tafsir Program

In this study, tafsir method in the book named Tefsirul-Qur'an of Abdurrazzak b. Hemmam, who was one of the pioneers of riwayat tafsir and his life were examined.

The study consists of an introduction, three chapters and a result. In the introduction, a general information about the topic, aim, method and resources of the study was given.

Abdurrazzak's life, hodjas, students and works were narrated in the first chapter. Furthermore, information about subject described in tafsir and prologue was informed.

The riwayaths which the mufasssir analyzed about these subjects under makki-madani, nasih-mansuh, asbab al-nuzul, mubhamat al-Qur'an titles were studied in the second chapter.

Tafsir was discussed under the titles of dirayah and riwayat in the third chapter. Subjects such as Qur'an tafsir with Qur'an, Qur'an tafsir with circumcision and Qur'an tafsir with opinions of the sahaba and tabiun are examined in the riwayat section. Subjects such as recitation, amsal al-Qur'an, Islamic law and word descriptions are discussed in dirayah section.

These three chapters were evaluated briefly in the result.

Keywords: Abdürrazzak, Tafsir, Riwayah, Dirayah, Method.

ABDÜRREZZÂK b. HEMMÂM es-SAN'ÂNÎ ve TEFSİR METODU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREZZÂK b. HEMMÂM'IN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. 1. HAYATI ve İLMÎ ŞAHSİYETİ	4
1. 2. ESERLERİ	7

İKİNCİ BÖLÜM

BAZI KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN SAN'ÂNÎ TEFSİRİ

2. 1. Mekkî-Medenî	11
2. 2. Nâsih-Mensûh	13
2. 3. Esbâb-ı Nüzûl	18
2. 4. Mübhemâtü'l-Kur'ân	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM AÇISINDAN es-SAN'ÂNÎ TEFSİRİ

3. 1. RİVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN es-SAN'ÂNÎ TEFSİRİ	36
3. 1. 1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri	36
3. 1. 2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri	38
3. 1. 3. Kur'ân'ın Sahabe Görüşleriyle Tefsiri	40
3. 1. 4. Kur'ân'ın Tâbiûn Görüşleriyle Tefsiri	42
3. 1. 5. İsrâiliyyât	43
3. 1. 6. Kıssalar	46

3. 2. DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN es-SAN'ÂNÎ TEFSİRİ	49
3. 2. 1. Kıraat	49
3. 2. 2. Emsâlü'l-Kur'ân	51
3. 2. 3. Fıkhî Hükümler	53
3. 2. 4. Kelime Açıklaması	54
SONUÇ	56
KAYNAKÇA	59

KISALTMALAR

b.	Bin
bkz.	Bakınız
bt.	Binti
bty.	Basım tarihi yok
byy.	Basım yeri yok
çev.	Çeviren
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
md.	Maddesi
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar arası
thk.	Tahkik

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Mekkî-Medenî Sûre Tablosu	s. 11
Tablo 2: Abdürrezzâk'ın Nesh Edildiğini Belirttiği Ayetlerin Tablosu	s. 16
Tablo 3: Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl Tablosu	s. 27
Tablo 4: Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Mübhemâtü'l-Kur'ân Tablosu	s. 33

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e indirdiği ve onun tebliği ile tüm insanlığa ulaşan son ilahî mesajdır. O, lafzı ve manasıyla, okunması ve yazılmasıyla kıyamete dek yaşayacak ve dünya-ahiret mutluluğunu elde etmek isteyenlere ışık tutacak yegâne hidayet rehberidir. Bu noktada Kur'ân'ın okunup anlaşılması ve doğru yorumlanıp hayata aktarılmasının önemi ve gereği ortaya çıkmaktadır. Kur'ân, nâzil olduğu dönemden bu yana farklı yönleriyle ele alınmış, pek çok âlim için kaynak kitap olmuş ve bu konuda bizlere bu müfessirlerden büyük bir miras intikal etmiştir.

İşte bu âlimlerden biri de hicri ikinci yüzyılda yaşayan ve kaleme aldığı tefsiriyle ön plana çıkan Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'dir. Biz de ilk dönemlerdeki tefsir anlayışını sade bir şekilde aktaran Abdürrezzâk'ın tefsirini ve takip ettiği metodu tezimize konu olarak seçtik. Bu tefsiri seçmemizin sebeplerinden biri, aynı zamanda bir muhaddis olan müfessirimizin te'vilden kaçmarak Sahabe ve Tâbûn'dan orijinal şekliyle naklettiği rivayetlere dayanarak oluşturduğu bu eserin güvenilir bir kaynak olduğu düşüncesidir. Ayrıca, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın özellikle tefsiri hakkında yapılmış çalışmaların azlığı bizi bu eseri incelemeye yöneltmiştir.

Araştırmamıza öncelikle Abdürrezzâk'ın tefsirini büyük bir titizlikle okuyup notlar çıkararak başladık. Daha sonra müellifin hayatını araştırdık.

Birinci bölümde Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın hayatı, ilmi şahsiyeti, hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra tezimize konu olan tefsirin özellikleri ve mukaddimesinde işlenen konular hakkında bilgiler aktardık.

İkinci bölümde Abdürrezzâk'ın tefsirini Kur'ân ilimleri açısından, Mekkî-Medenî, nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzûl ve mübhemâtü'l-Kur'ân başlıkları altında örneklerle birlikte ele aldık.

Üçüncü bölümde, tezimize konu olan tefsiri yöntem açısından, rivayet ve dirayet genel başlıkları altında inceledik. Rivayet yönünden sırasıyla Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tabiîn görüşleriyle tefsiri, isrâiliyyât, kıssalar başlığı altında örneklerle birlikte ele aldık. Dirayet yönünden ise, kıraat, emsâlü'l-Kur'ân, fikhî hükümler ve kelime açıklaması başlığı altında Abdürrezzâk'ın tefsirini örneklerle birlikte incelemeye çalıştık.

Çalışmamızı yaparken ilk kaynağımız, “Daru’l-Kutubi’l-Mısriyye” No. 242’de ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Kütüphanesi, İsmail Saib Sencer Koleksiyonu No. 4216’da bulunan iki nüsha esas alınarak Mahmud Muhammed Abduh tarafından tahkik edilerek Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye tarafından 1999 yılında üç cilt olarak basılan Abdürrezzâk’ın tefsiri olmuştur.

Ayrıca müfessirimizin hayatı ve eserleri hakkında tarih ve tabakât kitaplarına başvurduk. Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin “Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A’yân”ı, İbn Tağrıberdî’nin “en-Nücûmü’z-Zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire”si, Yûsuf el-Mizzî’nin “Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl”i, Osman ez-Zehabî’nin “Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ”sı, İsmail Paşa el-Bağdâdî’nin “Hediyyetü’l-Ârifîn Esmâü’l-Müellifîn ve Âsâru’l-Musannifîn min Keşfi’z-Zünûn”u, Ömer Rıza Kehhâle’nin “Mu’cemü’l-Müellifîn Terâcimü Musannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye”si, Diyanet İslâm Ansiklopedisi’nin ilgili maddeleri ve çeşitli makaleler istifade ettiğimiz kaynaklardır.

Yine tezimizi hazırlarken hadis konusunda Buhârî ve Müslim’in Sahih’leri, İbn Mâce ve Tirmizî’nin Sünen’leri yararlandığımız başlıca hadis kaynaklarındandır. Taberî’nin Câmiu’l-Beyân’ı, İbn Teymiyye’nin Mukaddime fî Usûli’t-Tefsir’i, İbn Kesîr’in Tefsiru’l-Kur’ân’ı da tefsir konusunda yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

Müellifin eserini Kur’ân ilimleri ve yöntem açısından incelerken, tefsir usûlü kaynaklarından yararlandık. Bu bölümler için açtığımız her başlıkta o konuyla ilgili genel bir bilgi verdikten sonra tefsirden verdiğimiz örneklerle konuyu pekiştirdik. Örneklerde yer alan âyetlerin meâlini yukarıda, metnini dipnotta verdik. Ayet meâllerini başta Kur’ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli¹ olmak üzere çeşitli meâllerden faydalanarak verdik. Tefsirde yer alan hadisleri incelerken temel hadis kitaplarından istifade ettik. Ayrıca, müfessirimizin örnek sayısını çoğaltarak uzunca ele aldığı konularda tablolar yaparak bilgilerin daha düzenli bir şekilde aktarılmasını sağladık.

Abdürrezzâk’ın tefsiri, sadece Musannef’indeki rivayetlerin aktarılmasından oluştuğu için Taberî veya Mukâtil’in tefsirleri gibi hacimli bir tefsir değildir.

¹ Hayrettin Karaman-Ali Özek-İ.Kâfi Dönmez-Mustafa Çağrıncı-Sadrettin Gümüş-Ali Turgut, **Kur’ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.

Ayrıca Abdürrezzâk b. Hemmâm ve eserleri hakkında daha önce yapılan çalışmaları da inceledik. Hadis alanında yapıldığını gördüğümüz yüksek lisans ve doktora çalışmaları şu şekildedir:

Ahmet Keleş, **Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Musannef'indeki Sünnete Muhalif Görülen Sahabe ve Tâbiûn Görüşleri Işığında Sünnetin Teşri'i Değeri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, Yüksek Lisans.

Khalil Orot, **Abdürrezzâk'ın Tefsirindeki Musannef'ine Ziyade Mekke Dönemi Merfu Rivayetlerin Değeri**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, Yüksek Lisans.

Mirza Tokpınar, **Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Musannaf'ı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, Doktora.

Musa Çetin, **Abdürrezzâk ve Hadisçiliği**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, Doktora.

Tezimizi hazırlarken müfessirimiz hakkında kaleme alınan bazı makaleleri de gözden geçirdik:

Zeki Velidi Togan, “Türkiye Kütüphanelerindeki Bazı Yazmalar”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 2, Cüz: 1, İstanbul, 1957, ss.65-66.

İsmail Cerrahoğlu, “Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Tefsiri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1967, Cilt: 15, ss. 99-111.

Mirza Tokpınar, “Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme(1)”, **Dini Araştırmalar**, Ocak-Nisan, 2001, Cilt: 3, Sayı: 9, ss. 77-92.

Mirza Tokpınar, “Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme(2)”, **Dini Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos, 2001, Cilt: 4, Sayı: 10, ss. 71-88.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREZZÂK b. HEMMÂM'IN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. 1. HAYATI ve İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Himmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî, 126/743 senesinde San'a'da doğmuştur.² Yemen'in yetiştirdiği seçkin bir müfessir, fakih ve muhaddistir.³

İlk tahsilini aile çevresinde yapan Abdürrezzâk on sekiz yaşlarında iken, Yemen'e gelen İbn Cüreyc (ö.149/766) ile görüşüp ondan hadis aldı.⁴ Yirmi yaşlarında Hicaz, Şam ve Irak gibi ilim merkezlerine ilmi seyahatler yaptı.⁵ Bu seyahatlerde Ubeydullah b. Ömer (ö.147/764), Hişam b. Hassan (ö.148/765), Haccac b. Ertat (ö.149/766), Ebû Hanîfe (ö.150/767), Sevr b. Yezid (ö.153/770) Ma'mer b. Râşid (ö.154/770), Abdullah b. Sa'd b. Ebî Hind, Ebu Amr Abdurrahman b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö.157/774), Süfyân es-Sevrî (ö.161/777), Mâlik b. Enes (ö.179/795), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/813), Abdullah b. İsâ(?), Himmâm b. Nâfi(?), el-Müsennâ b. Es-Sabah(?), Zekeriyya b. İshâk(?), İkrîme b. Ammâr(?) gibi pek çok

² Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 2013, Cilt:14, ss. 115-121; Ebü'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kütüb, Mısır, bty. Cilt: 2, s. 202; Ebü'l-Haccâc Cemalüddîn Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, Dımaşk-Suriye, 2010, Cilt: 4, s. 500; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Amaût-Huseyn el-Esed-Kâmil el-Harrât, Müessesetü'r-Risâle Beyrut, 1432/2011, Cilt: 9, s. 565; ez-Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Muhammed Rıdvan Urkûsî, Beyrut, 2009, Cilt: 2, s. 534; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn min Keşfi'z-Zünûn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2008, Cilt: 6, s. 508; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcîmü Musannifi'l-Kütübü'l-Arabiyye*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, bty., Cilt: 5, s. 219; Zeki Velidi Togan, "Türkiye Kütüphanelerindeki Bazı Yazmalar", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt: 2, Cüz: 1, İstanbul, 1957, ss. 65-66; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, Ravzâ Yayınları, İstanbul, 2008, Cilt: 1, s. 322; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-hadis, Kahire, 2005, Cilt: 1, s. 500; İsmail Cerrahoğlu, Abdürrezzâk b. Himmâm ve Tefsiri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1967, Cilt: 15, ss. 99-111; Ali Akyüz, "Abdürrezzâk b.Himmâm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 298-299; Mirza Tokpınar, *Abdürrezzak b. Himmâm ve Musannaf'ı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998, s. 23.

³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, ss. 115-121; Bilmen, s. 322; Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, s. 99; Akyüz, s. 298; Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2009, s. 64.

⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, s. 500; Zehebî, *Siyer*, s. 580; Zehebî, *Mizân*, s. 534; Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, s. 99; Tokpınar, *Abdürrezzâk ve Musannaf'ı*, s. 24.

⁵ Zehebî, *Siyer*, s. 564; Zehebî, *Mizân*, s. 534; Akyüz, s. 298; Tokpınar, s. 24.

âlimden ilim alıp onlardan rivayette bulunmuştur.⁶ Bunlar arasında en çok faydalandığı hocalarından Ma'mer b. Râşid'in yanında yaklaşık sekiz yıl kalıp ondan on bin kadar hadis yazan⁷ Abdürrezzâk, fıkıh bilgisini de Evzâî, Süfyan es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'den almıştır.

Öğrencileri arasında Yahya b. Maîn (ö.233/847), Ali b. Medînî (ö.234/848), Züheyr b. Harb (ö.234/849), İshâk b. Râhûye (ö.238/852), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi önemli şahsiyetler yer alır.⁸ Buhârî Abdürrezzâk'tan yüz on, Müslim ise dört yüz dokuz hadisi eserine almıştır. Kaynaklarda "el-Hâfızu'l-Kebir", "Allâme", "Şeyhü'l-İslâm", "Yemen'in âlimi", "Sika râvilerin büyüklerinden" ve "Muhaddisü'l-vakt" gibi unvanlarla anılan⁹ Abdürrezzâk, hepsini arz¹⁰ ve sema¹¹ yoluyla aldığını söylediği on yedi bin hadisi ezbere biliyordu.¹² Hocalarından Ma'mer b. Râşid'in, hadis ilmindeki üstün konumunu kabul ederek övdüğü Abdürrezzâk, hadislerini yazılı kaynaklardan rivayet etmeye özen gösterirdi. Abbas b. Abdülazim el-Anberi, Abdürrezzâk'ı yalancılıkla itham etmişse de onun bu görüşü muhaddislerce kabul görmemiştir. Muaviye'den hoşlanmaması, Hz. Ali'ye muhabbet duyması ve Ehl-i beyt'in üstünlüğü konusunda hadisler rivayet etmesi sebebiyle onun Şîî olduğunu iddia edenler olmuştur. Ahmed b. Hanbel, bir yıl kadar yanında kaldığı ve birçok hadisini aldığı hocası Abdürrezzâk'tan Şîî olduğu görüşünü doğrulayacak herhangi bir şey duymadığını, fakat onun insanlar hakkındaki haberlere meraklı bir tabiatının bulunduğunu söylemektedir.¹³

⁶ Mizzî, *Tehzîb*, s. 498; Zehebî, *Siyer*, s. 564; Zehebî, *Mizân*, s. 534; Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, s. 99; Akyüz, s. 298.

⁷ Mizzî, s. 499; Zehebî, *Siyer*, s. 564; Zehebî, *Mizân*, s. 534; Abdülaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, *Büstânu'l-Muhaddisîn*, çev. Ali Osman Koçkuzu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 98; Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, s. 99; Akyüz, s. 298; Tokpınar, *Abdürrezzâk ve Musannaf'ı*, s. 24.

⁸ Mizzî, s. 499; Zehebî, *Siyer*, s. 564; Zehebî, *Mizân*, s. 534; Cerrahoğlu, s. 99; Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Abdüsselam Abdülmuîn, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2002, s. 209; Dehlevî, s. 98; Akyüz, s. 298.

⁹ Zehebî, *Siyer*, ss. 563-572; Zehebî, *Mizân*, s. 534; Akyüz, s. 298.

¹⁰ Arz: Sözlükte sunmak, ortaya koymak gibi anlamlara gelen arz, terim olarak ravinin elinde bulunan hadisleri şeyhe okumasından ibaret olan hadis rivayet metotlarından biridir. (bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 38.)

¹¹ Semâ: Sözlükte işitmek, dinlemek gibi anlamlara gelen semâ, terim olarak hadisi bizzat şeyh denilen muhaddisle bir araya gelerek, ondan işitmek suretiyle gerçekleşen hadis rivayet metotlarından biri ve en önemlisidir. (bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 394.)

¹² Bilmen, s. 322; Akyüz, s. 298.

¹³ Mizzî, s. 500; Zehebî, *Siyer*, s. 570; Zehebî, *Mizân*, s. 535; Bilmen, s. 322; Togan, s. 66; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 286; Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, s. 100; Akyüz, s. 298; Buht, s. 65.

Burada ilk dönem Şia anlayışı ile sonraki dönem Şia anlayışı arasındaki farkın önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü ilk dönemlerde hiçbir mezhep kaygısı taşımadan Hz. Ali'ye muhabbet besleyen kimseler dahi Şiilikle itham edilmiş ve bu durum *teşeyyu*¹⁴ kelimesi ile ifade edilmiştir. Abdürrezzâk da ithama uğrayanlardan biridir.¹⁵ Seleme b. Şebîb'in Abdürrezzâk'tan naklettiği şu sözler de onun Şiilikle itham edilmesinin haksızlığını ortaya koyar:

*Allah'a yemin ederim ki, Ali'yi, Ebu Bekr ve Ömer'e tafdil etmeye asla gön lüm razı olmaz. Allah, Ebû Bekr'e merhamet etsin; Allah, Ömer'e merhamet etsin; Allah, Osman'a merhamet etsin; Allah, Ali'ye merhamet etsin. Onları sevmeyen mümin değildir. Benim en güvenilir amelim onları sevmemdir.*¹⁶

Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybeden Abdürrezzâk'ın daha önceleri kitabında olmayan bazı hadisler kendisinden rivayet edilmeye başlanmıştır. Bu yüzden Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Salâh gibi âlimler, gözlerini kaybettikten sonra Abdürrezzâk'tan duyulan rivayetler hakkında ihtiyatlı davranmak gerektiğini belirtirler.¹⁷

Kaynaklarımızda Abdürrezzâk'm, 211/827 yılı Şevval ayının ortalarında, seksen beş veya seksen altı yaşlarında iken Yemen'de vefat ettiği yazılıdır.¹⁸

¹⁴ Teşeyyu: Sözlükte "ortaya çıkmak, yayılmak" anlamındaki şüyû veya "tâbi olmak, birlikte olmak" manasına gelen şiyâ' kökünden türeyen teşeyyu', en genel ifadesiyle "Şia fırkasının görüşlerini benimsemek" demektir. Hadis terimi olarak teşeyyu', ilk dönem âlimlerinin bir kısmına göre râvinin Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonraki en faziletli kişi saymasıdır. (bkz. Abdullah Aydınli, **Hadis İstilahları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 295; Emin Aşıkutlu, "Teşeyyu", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, Cilt: 40, s. 564.)

¹⁵ Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 101; Mirza Tokpınar, "Abdürrezzâk b.Hemmam'ın Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme(1)", **Dini Araştırmalar**, Ocak-Nisan, 2001, Cilt: 3, Sayı: 9, s. 81; Akyüz, s. 298.

¹⁶ İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, thk. Amr b. Garâme, Dâru'l-Fikr, 1995, Cilt: 36, s. 190; Mizzi, s. 500; Zehebî, **Mîzân**, s. 536; Zehebî, **Siyer**, s. 573; Bilmen, s. 322; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 100; Mirza Tokpınar, "Abdürrezzâk b.Hemmam'ın Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme(2)", **Dini Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos, 2001, Cilt: 4, Sayı: 10, ss. 73-74.

¹⁷ Mizzi, s. 500; Zehebî, **Siyer**, s. 565; Zehebî, **Mîzân**, s. 534; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 101; Akyüz, s. 298; Tokpınar, **Abdürrezzâk ve Musannaf'ı**, s. 26.

¹⁸ İbn Asâkir, Cilt: 36, s. 164; Sibt İbnü'l-Cevzî, ss.115-121; Mizzi, s. 500; Zehebî, **Mîzân**, s. 537; Zehebî, **Siyer**, s. 580; İbn Tağrıberdî, s. 202; Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmail el- Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, thk. Mustafa Abdülkadir Ahmed Ata, Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2008, Cilt: 5, s. 390; Dâvûdî, s. 209; Dehlevî, s. 98; Bilmen, s. 322; Cerrahoğlu, s. 103; Akyüz, s. 298; Tokpınar, s. 26; Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn**, s. 500.

1. 2. ESERLERİ

Abdürrezzâk'ın telif ettiği başlıca eserler şunlardır:

1. el-Musannef fi'l-Hadîs¹⁹
2. Tezkiyetü'l-Ervâh an Mevâkı'l-Eflâh²⁰
3. Kitâbü's-Salât²¹
4. el-Emâlî fi Âsâri's-Sahâbe²²
5. es-Sahîfe²³
6. el-Câmiu'l-Kebîr fi'l-Hadîs²⁴
7. Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkh²⁵
8. Kitâbü'l-Meğâzî²⁶
9. Tefsîru'l-Kur'ân²⁷:

Hakkında rivayet olmayan ayetler ele alınmadığı için oldukça kısa ve veciz olan Abdürrezzâk'ın tefsirinde, yaklaşık iki bin iki yüz on iki rivayet yer almaktadır. Bütün ayetlerin sırasıyla tefsir edilmediği eserde, surelerin tertibi bugün elimizdeki Mushaflarda olduğu gibidir. Son kısımdaki kısa surelerin adlandırılması genellikle başlangıç ayetiyle olmuştur. Tefsirde yer alan rivayetlerin çoğunluğu Ma'mer b. Raşid vasıtasıyla Katâde'den gelmekteyse de, Süfyan b. Uyeyne, Süfyan es-Sevrî, Zeyd b. Eslem gibi âlimlerden vasıtasız nakiller de yer almaktadır.²⁸

Abdürrezzâk'ın tefsiri, Kur'an ayetlerinin Hz. Peygamber, Sahabe ve Tâbiün tarafından yapılan açıklamalarına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu eserde nakd, tercih, re'y ve Arap dilinin filolojik incelikleriyle ilgili hususlara pek rastlanmaz. Tefsirdeki

¹⁹ Dehlevî, s. 97; Bilmen, s. 323; Cerrahoğlu, s. 103; Akyüz, ss. 298-299; Tokpınar, s. 44; Bulut, s. 64.

²⁰ Bağdâdî, s. 508; Ömer Rıza Kehhâle, s. 219; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 103; Tokpınar, s. 46; Bulut, s. 64.

²¹ Akyüz, s. 299; Tokpınar, **Abdürrezzâk ve Musannaf'ı**, s. 43.

²² Akyüz, s. 299; Tokpınar, **Abdürrezzâk ve Musannaf'ı**, s. 43; Bulut, s. 64.

²³ Akyüz, s. 299.

²⁴ Bağdâdî, s. 508; Ömer Rıza Kehhâle, s. 219; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 103; Tokpınar, **Abdürrezzâk ve Musannaf'ı**, s. 43; Bulut, s. 64.

²⁵ Bağdâdî, s. 508; Ömer Rıza Kehhâle, s. 219; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 103; Tokpınar, s. 43; Bulut, s. 64.

²⁶ Bağdâdî, s. 508; Ömer Rıza Kehhâle, s. 219; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 103; Tokpınar, s. 43; Bulut, s. 64.

²⁷ Bağdâdî, s. 508; Bilmen, s. 323; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, s. 219; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 286; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 103; Akyüz, s. 299; Tokpınar, **Abdürrezzâk ve Musannaf'ı**, s. 44; Bulut, s. 64.

²⁸ Togan, s. 65; Cerrahoğlu, **Abdürrezzâk ve Tefsiri**, s. 105.

rivayetlerin genellikle ayetlerin nüzûl sebeplerini açıkladığı görülmektedir. Sahabe, tâbiûn ve sonrakilerden nakledilen rivayetlerden birçoğu orijinallliğini korumaktadır. Abdürrezzâk'ın, bunları te'vil etmeden ve hiçbir ön fikri olmayarak sadece nakletmekle güvenilir ve objektif bir eser ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.²⁹

Şiilikle itham edilen Abdürrezzâk'ın tefsirinde bilinen manada Şiilik emaresi görülmemektedir. İlk dönemlerdeki Kur'an tefsiri anlayışını sade ve saf bir şekilde günümüze ulaştıran eserin, ilmî çalışmalar için temel bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür.³⁰

Tefsirin Mukaddimesinde İşlenen Konular

Abdürrezzâk, tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân tarihi, dirayet tefsirinin hükmü, tefsir çeşitleri ve yedi harf meselesi gibi konulara değinmiştir.

Müfessir Kur'ân'ın mushaflaşma süreci hakkında, Muhammed b. Ubeydullah'ın İbrâhim b. Sa'd'dan, onun İbn Şihâb'dan, onun Ubeyde b. Sebbâk'tan naklederek verdiği rivayette Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini aktarır: "Ebû Bekir, Yemâme'de şehit olanların ölümünü takiben haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattâb da bulunuyordu. Ebû Bekir bana şöyle dedi: "Ömer bana geldi ve: Yemâme gününün şiddetli harbinde Kur'ân hafızlarından birçoğu şehit oldu. Ben diğer yerlerde şiddetli harplerin olup Kur'ân hafızlarının şehit edilmelerinden, bu sebeple de Kur'ân'ın büyük bir kısmının zayı' olup gitmesinden endişe ediyorum. Ben senin, Kur'ân'ın kitap halinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum" dedi. Ben, Ömer'e: "Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yaparım?" dedim. Ömer: "Vallahi bu hayırdır" dedi ve bu konudaki ısrarında devam etti. Nihayet Allah benim göğsümü bu iş için açtı ve ben de bu konuda Ömer'in düşündüğü gibi düşünmeye başladım. Zeyd b. Sâbit, bu sözlerden sonra Ebû Bekir'in kendisine hitaben şunları söylediğini aktarır: "Sen genç ve akıllı birisin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Rasûlullah'ın vahyini yazıyordun. Kur'ân'ı araştır ve onu bir araya topl". Zeyd b. Sâbit: "Vallahi bana bir dağı taşımayı teklif etmiş olsalardı, onu taşımak bana emrettiği bu Kur'ân'ı toplama işinden daha ağır gelmezdi, diyerek sözlerine şöyle devam etti: "Sizler, Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl

²⁹ Togan, s. 65; Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, s. 106.

³⁰ Togan, s. 66; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 288.

yapıyorsunuz?” dedim. Ebû Bekir: “Allah’a yemin ederim ki, bu hayırlı bir iştir” dedi ve ısrarında devam etti. Nihayet Allah, Ebû Bekir ile Ömer’in kalbini ferahlattığı gibi benim de göğsüme ferahlık verdi. Bunun üzerine ben de Kur’ân’ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalardan ve hafızların ezberlerinden topladım. Nihayet Tevbe suresinin sonunu Huzeyme (veya Ebû Huzeyme)’nin yanında buldum. O âyetleri sûresindeki yerine koydum. Neticede toplanan bu sâhifeler, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında, sonra hayatı boyunca Ömer’in yanında, bundan sonra da kızı Hafsa’nın yanında kaldı.”³¹

Müellif, Kur’ân’ın re’y ile tefsiri konusunda, Sevrî kanalıyla Saîd b. Cübeyr’den, onun da İbn Abbâs’tan verdiği rivayeti şöyle nakleder: Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kim Kur’ân hakkında kendi görüşüyle bir şey söyleyecek olursa cehennemdeki yerine hazır olsun.”³²

Abdürrezzâk Kur’ân’ın nüzûlü ile ilgili olarak, Sevrî kanalıyla Seleme b. Küheyl’den, onun Saîd b. Cübeyr’den verdiği rivayette, Süddî ve A’miş’in şöyle dediğini aktarır: “Kur’ân’ın tamamı Kadir gecesinde, bir defada yıldızların bulunduğu dünya semâsındaki Beytül-izze’ye indirildi. Sonra Cebrâil onu Hz. Peygamber’e parça parça indirmeye devam etti.”³³

Müellif, Ma’mer kanalıyla Eyyüb’ten, onun Ebû Kılâbe’den, onun da Ebû İdrîs Havlânî’den aktardığı şu rivayeti nakleder: “Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir. Bunlar, emirler, yasaklar, teşvikler, korkutmalar, farzlar, kıssalar ve misallerdir.”³⁴ Bu rivayet bazı kaynaklarda, “Kur’ân yedi harf üzere nâzil olmuştur, ondan kolayınıza geleni okuyunuz” şeklinde geçmektedir.³⁵

³¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, ss. 249-250; Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 3, (hadis no: 4986); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Muhammed Fuad Abdülbâkî, Mısır, 1975, *Tefsir*, 10, (hadis no: 3103).

³² Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 252; Tirmizî, *Tefsir*, 1, (hadis no: 2950); Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü’r-Risâle, 2000, Cilt: 1, s. 71.

³³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 254; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd, 1409, Cilt: 6, s. 144; Taberî, Cilt: 24, s. 532.

³⁴ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 253.

³⁵ Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 5, (hadis no: 4991); Müslim, *Salâtü’l-müsâfirîn*, 270, (hadis no: 818).

Abdürrezzâk, tefsir çeşitleri konusunda Sevrî kanalıyla İbn Abbâs'tan gelen şu rivayeti nakleder:

*Tefsir dört çeşittir. Bazı tefsirler vardır ki onu âlimler bilir. Bazı tefsirler de vardır ki onu Araplar dillerinden dolayı bilirler. Bir de helal ve haramlar vardır ki, onu bilmemekte hiçbir kimse mazur görülemez. Bazı tefsirler de vardır ki onları ancak Allah bilir. Allah'ın dışında kim bunları bildiğini iddia edecek olursa o yalancıdır.*³⁶

Müfessir, Ma'mer kanalıyla Ebân b. Ebî Ayyâş'tan, onun Ebû'l-Âliye'den verdiği rivayeti şöyle aktarır: “Suhuflar Ramazan ayının ilk gecesi, Tevrât altıncı gecesi, Zebûr on ikinci gecesi, İncil on yedinci gecesi indirilmiştir. Kur'ân ise, Ramazan ayının yirmi dördüncü gecesi nâzil olmuştur.”³⁷

³⁶ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 1, s. 253; Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Münzir en-Nîsâbûrî, **Tefsiru'l-Kur'ân**, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'l- Meâsir, el-Medinetü'n-Nebeviyye, 2002, Cilt: 1, s. 131; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadir**, Dâru İbn Kesir, Beyrut, h. 1414, Cilt: 1, s. 366.

³⁷ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 1, s. 254; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994, Cilt: 22, s. 75; Ahmed b. Hüseyin el- Beyhâkî, **Şuabu'l-İman**, thk. Abdülali Abdülhamid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, Cilt: 3, s. 521.

İKİNCİ BÖLÜM

BAZI KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN SAN'ÂNÎ TEFSİRİ

Arapça'da “ulûmu'l-Kur'ân” şeklinde bir terkiplerle ifade edilen Kur'ân ilimleri, konusu her yönüyle Kur'ân-ı Kerim olan, Kur'ân'ın içerdiği ilim ve araştırmalardan oluşan, Kur'ân'ın en doğru şekilde anlaşılmasına yardımcı olmayı gaye edinen bilgi alanıdır.³⁸

Biz de tezimizin bu bölümünde, Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer verdiği Kur'ân ilimlerinden Mekkî-Medenî, nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzûl, mübhemâtü'l-Kur'ân konularını örnekleriyle birlikte ele alacağız.

2. 1. Mekkî-Medenî

Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın kullarını karanlıklardan aydınlığa çıkarmak³⁹ ve insanlara dünya ve ahiret mutluluğunun yollarını göstermek üzere, Hz. Peygamber'e nazil olmuş ve bizzat onun örnekliliği ile hayata aktarılmış olan son ilahi vahiydir.

Kıyamete kadar hükmüyle amel edilecek olan Yüce Kur'ân'ın en sahih bir şekilde anlaşılmasının önemi ve gereği ortadadır. Bu minvalde Kur'ân ayetlerinin veya surelerinin indiği tabîi ortam büyük bir önem arz etmektedir.

Müfessirimiz, tefsirinde bazı surelerin Mekkî ya da Medenî olduğunu sure isminin hemen altında zikretmiştir. Mekkî olduğunu belirttiği tek sure Yûnus suresidir.⁴⁰ Bunun haricinde yirmi üç surenin Medenî olduğunu zikretmiştir.

Abdürrezzâk, Yûnus Sûresi'nin Mekkî olduğunu مكية سورة يونس وهى şeklinde,⁴¹

Nûr Sûresi'nin Medenî olduğunu مدينة سورة النور وهى şeklinde,⁴² Hucurât Sûresi'nin

Medenî olduğunu مدينة سورة الحجرات وهى şeklinde,⁴³ Tahrîm Sûresi'nin Medenî

³⁸ Abdülhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 2012, İstanbul, Cilt: 42, s. 132; Ahmet Nedim Serinsu, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü**, Şule Yayınları, 1994, s. 334.

³⁹ Hadîd 57/9: هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَى عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِّيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَارْفُقٌ رَجِيمٌ

⁴⁰ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 2, s. 173.

⁴¹ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 2, s. 173.

olduğunu سورة اذا Zilzâl Sûresi'nin Medenî olduğunu سورة التحريم وهي مدنية şeklinde,⁴⁴ Zilzâl Sûresi'nin Medenî olduğunu سورة اذا زلزلت وهي مدنية şeklinde zikretmiştir.⁴⁵

Tablo 1: Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Mekkî-Medenî Sûre Tablosu

Âl-i İmrân	Medenî
Mâide	Medenî
Tevbe	Medenî
Yûnus	Mekkî ⁴⁶
Nahl	Medenî
Hacc	Medenî
Nûr	Medenî
Ahzâb	Medenî
Hucurât	Medenî
Hadîd	Medenî
Haşr	Medenî
Mümtehine	Medenî
Saff	Medenî
Cum'a	Medenî
Münafikûn	Medenî
Teğâbün	Medenî
Talâk	Medenî
Tahrîm	Medenî
Fecr	Medenî
Leyl	Medenî
Kadr	Medenî
Beyyine	Medenî

⁴² Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 424.

⁴³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 218.

⁴⁴ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 321.

⁴⁵ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 448.

⁴⁶ Mekkî olduğu nakledilen tek sure.

Zilzâl	Medenî
Nasr	Medenî

Tezimize konu olan tefsirde, tablodaki surelerin dışında diğer surelerin Mekkî ya da Medenî olduğu belirtilmemiştir. Tabloda görüldüğü üzere, Abdürrezzâk'ın tefsirinde, Mekkî surelerden sadece Yûnus suresi zikredilip diğerleri hakkında bilgi verilmemiştir. Buna sebep olarak, eseri tahkik edenlerin elde ettikleri yazma nüshalarının bazısında Mekkî sureler hakkında bilgi olmaması ya da çoğunlukta olan Mekkî surelerin zikredilmesi yerine, Medenî sureler hakkında bilgi vermenin tercih edilmiş olabileceği söylenebilir.

2. 2. Nâsih-Mensûh

Kur'ân-ı Kerim ayetlerinin tefsirini yapmak ve ondan ameli hükümler çıkarabilmek için, üzerinde durulması gereken konulardan biri de nesh meselesidir ki, nâsih ve mensûhu bilmeyen birinin Allah'ın kitabını tefsir etmesinin caiz olmayacağı görüşü ilk dönemlerden bu yana söylenegelmiştir.⁴⁷

Nesh sözlükte, gidermek, yok etmek, ortadan kaldırmak, ilga etmek, yazmak, ibdal etmek, bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmak, bir şeyin kendisini takip eden şeyle izale edilmesi anlamlarına gelmektedir.⁴⁸

Kur'ân-ı Kerim'de yer alan nesihi ile ilgili ayetlerden hareketle, emir ve nehiyi ihtiva eden hükümlerden bazılarının, kulların faydası için kaldırıldığı veya başka ayetlerle değiştirildiği kabul edilir. Kur'ân'da hükmü kaldırılan ayete mensûh, hükmü kaldırana da nâsih ismi verilir.⁴⁹

⁴⁷ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1957, Cilt: 2, s. 29; Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mısır, 1974, Cilt: 3, s. 66; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 122; Remzi Kaya, *Kur'ân'da Nesihi*, Furkan Ofset, Bursa, 2001, s. 33.

⁴⁸ Halil b. Ahmed, el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetü'l-Hilâl, byy. , bty. , Cilt: 4, s. 201; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, Cilt: 1, s. 433; Râğîp el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 2011, s. 801.

⁴⁹ İsfahânî, s. 801, Zerkeşî, Cilt: 2, s. 29; Suyûtî, Cilt: 3, ss. 66-67; M. Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 85; Kaya, s. 26.

Neshin asıl hedefi hüküm olduğundan, nesh olayı, yalnızca ahkâm ayetlerinde ortaya çıkar. Kur'ân ayetlerinin doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için gerekli olan nesh bilgisi, oldukça karışıktır. Buna rağmen tefsirle meşgul olan herkes nesh konusuna bir şekilde temas etmiş ve görüşünü eserinde zikretmiştir.⁵⁰

Müfessirimiz de nesh olayını kabul eder ve tefsirinde nâsîh ve mensûh ayetler hakkında bilgi verir.

Abdürrezzâk, öncelikle Ma'mer kanalıyla Katâde ve Kelbî'den verdiği rivayetle neshin geçtiği ayeti zikreder ve ayetin, “*Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak*”⁵¹ kısmını; Allah, nebisine dilediğini nesh eder, dilediğini unutturur, şeklinde açıklar. Yine Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayetle, “*Mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz*”⁵² bölümünde ise, mensûhun tahfif, ruhsat, emir ve nehiy konusunda olabileceğini belirtir.⁵³

Müfessirimiz, tefsirinde nesh konusuna işaret eden yirmi dokuz âyete temas etmiş ve bu âyetlerle ilgili rivayetleri aktarmakla yetinmiştir. Mensûh olduğunu zikrettiği âyetlerin on tanesinin Tevbe suresi 5. âyet ile nesh edildiğini de belirtmiştir. Ayrıca Bakara suresinin 180. âyeti ve Nisâ suresi 8. ve 19. âyetlerinin nâsihini belirtmeden mensûh olduklarını zikretmiştir. Biz de tezimizin bu bölümünde konuyla ilgili âyetlerden bazı örnekler sunacağız.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayetle, “...*Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın...*”⁵⁴ âyetinin, “...*Müşrikleri nerede bulursanız öldürün...*”⁵⁵ âyeti ile nesh edildiğini zikreder.⁵⁶

Müellif, Ca'fer b. Süleyman'ın Hamid el-A'rac'tan onun da Mücâhid'den aktardığı rivayetle, “*Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir...*”⁵⁷ âyetinin, “*Peygamber, Rabbi'nin katından kendisine indirilene iman etti, müminler*

⁵⁰ Cerrahoğlu, *Abdürrezzâk ve Tefsiri*, ss. 107-108.

⁵¹ Bakara 2/106: مَا نَسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا

⁵² Bakara 2/106: نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا

⁵³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 285.

⁵⁴ Bakara 2/191: ... وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يَقَاتِلُوكُمْ فِيهِ ...

⁵⁵ Tevbe 9/5: ... فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ...

⁵⁶ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 315.

⁵⁷ Bakara 2/284: ... اللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوا بِحَاثِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ

de (iman ettiler)...”⁵⁸ âyeti ve ardından gelen ayetler ile nesh edildiğini şöyle nakleder:

“Ben İbn Ömer’in yanındaydım. İbn Ömer, *لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا* *وَاللّٰهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* ayetini *فِي أَنْفُسِكُمْ* kısmına kadar okudu ve ağladı. O, oradan ayrılmıştı ki, İbn Abbas yanıma geldi: “Ey Eba Abbas, az önce İbn Ömer’in yanındaydım, şu ayeti okudu ve ağladı, dedim. Hangi âyet deyince ben de, *لِلّٰهِ مَا* *وَاللّٰهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* *فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ* kısmından *وَاللّٰهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* bölümüne kadar okudu dedim. İbn Abbas güldü ve: “Allah, İbn Ömer’e rahmet etsin, ne için veya nasıl indiğini nereden bilecek?” dedi. Bu ayet indiği zaman Rasûlullah’ın ashâbı çok üzüldüler ve öfkelendiler, şöyle dediler: “Ey Allah’ın Rasûlü, biz konuştuklarımızdan sorumlu tutuluyorduk. Elimizde olmadan içimizden geçirdiğimiz şeylerden de sorumlu tutulup cezalandırılacaksak biz helak olduk” dediler. Hz. Peygamber de onlara: “İşittik ve itaat ettik deyin” dedi. Onlar da, “işittik ve itaat ettik” dediler. Mücâhid, bu ayetin *أَمَّا الرَّسُولُ* kısmından *مَا عَلَيْهَا مَا* bölümüne kadar olan ayetlerle nesh edildiğini söyler ve onların içlerinden geçen sözlere izin verildi ve amelleri ile sorumlu oldular, der.”⁵⁹

Abdürrezzâk, Ma’mur kanalıyla Katâde’den verdiği rivayetle, “Verdikleri sözlerini bozmaları sebebiyle onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini ve anlamlarını değiştirir(kitaplarını tahrif eder)ler. Kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevrat’ın) önemli bir bölümünü de unuttular. İçlerinden pek azı hariç, onlardan daima bir hainlik görürsün. Yine de sen onları affet ve aldırış etme...”⁶⁰ âyetinin, “Kendilerine Kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”⁶¹ buyrulan kıtal âyeti ile nesh edildiğini zikreder.⁶²

Müfessirimiz, Ma’mur’dan verdiği rivayetle, “...İman edip de hicret etmeyenlere gelince, onlar hicret edinceye kadar onların mirasından size hiçbir pay

⁵⁸ Bakara 2/285-286:... *أَمَّا الرَّسُولُ* *بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ*

⁵⁹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt:1, s. 380; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahih*, thk. Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavkî’n-Necat, Dimaşk, h. 1422, *Tefsir*, 55, (hadis no: 4546); Tirmizî, *Tefsir*, 3, (hadis no:2991).

⁶⁰ Maide 5/ 13: *فِيمَا نَقُصُّهُمْ مِنْهَا قُلُوبُهُمْ فَأَبَيَتْ قَابِئَةُ الْحَيْمِ عَنْ مَوَاصِيْعِهِمْ وَنَسُوا خَطَايَا مَا ذُكِّرُوا بِهِ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ*

⁶¹ *تَابِعُوا الدِّينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الدِّينِ أُوْتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ*

⁶² Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 11.

yoktur...”⁶³ âyetinin, “Sonradan iman edip hicret eden ve sizinle beraber cihad edenler de sizdendir. Allah’ın kitabına göre, yakın akrabalar birbirlerine (varis olmaya) daha lâyıktırlar...”⁶⁴ âyeti ile nesh edildiğini zikreder.⁶⁵

Abdürrezzâk, İbn Uyeyne’nin Süleyman el-Ahvel’den onun da Mücâhid’den verdiği rivayetle, “Ey iman edenler! Peygamber ile gizli bir şey konuşacağınız zaman, bu konuşmanızdan önce bir sadaka veriniz...”⁶⁶ âyetinin, “Gizli bir şey konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resûlüne itaat edin...”⁶⁷ âyeti ile nesh edildiğini zikreder.⁶⁸

Müellif, Mücadele suresi 12.âyetinin nesh edilmesi ile ilgili olarak,

1. Ma’mer kanalıyla Eyyüb’ten onun da Mücâhid’den,
2. Ma’mer kanalıyla Kelbî’den onun da Katâde’den,
3. Ma’mer kanalıyla Kelbî’den, verdiği üç ayrı rivayeti de zikreder.⁶⁹

Tablo 2: Abdürrezzâk’ın Nesh Edildiğini Belirttiği Ayetlerin Tablosu

	Mensûh	Nâsih
Bakara	107.	Tevbe 5.
	180.	Nâsihi belirtilmemiştir.
	184.	Bakara 185.
	191.	Tevbe 5.
	240.	Bakara 241.
	284.	Bakara 285-286.
Âl-i İmrân	102.	Teğâbün 16.

⁶³ Enfâl8/72: ... وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ ...

⁶⁴ Enfâl8/75: ... وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ ...

⁶⁵ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 128.

⁶⁶ Mücâdele 58/12: ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَاجَرْتُمْ الرَّسُولَ فَقَلِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ...

⁶⁷ Mücâdele 58/13: ... عَاشِفَتُمْ أَنْ تَقْلِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقْبِمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ ...

⁶⁸ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 294.

⁶⁹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, ss. 294-295.

Nisâ	8.	Nâsihi belirtilmemiştir.
	15.	Nisâ 16.
	19.	Nâsihi belirtilmemiştir.
	33.	Ahzâb 6.
	43.	Nâsihi belirtilmemiştir.
	90.	Tevbe 5.
Mâide	2.	Tevbe 5.
	13.	Tevbe 29.
	42.	Mâide 48.
En'âm	70.	Tevbe 5.
Enfâl	61.	Tevbe 5.
	72.	Enfâl 75.
Nahl	67.	Mâide 90.
İsrâ	110.	A'râf 205.
Hacc	52.	Necm 19-20.
Nûr	3.	Nûr 32.
Ankebût	46.	Tevbe 5.
Câsiye	14.	Tevbe 5.
Muhammed	4.	Enfal 57 veya Tevbe 5.
Mücâdele	12.	Mücadele 13.
Mümtehine	8.	Tevbe 5.
Teğâbün	16.	Âl-i İmran 102.

Tabloda görüldüğü üzere müfessirimiz, tefsirinde yirmi dokuz âyetin nesh edildiği bilgisine yer vermiştir. Mensûh âyetlerin sayısını beşe indiren veya üç yüze

çıkaran⁷⁰ âlimlere kıyasla Abdürrezzâk'ın nesh konusunda mutedil bir çizgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Âl-i İmrân suresi 102. âyetinin Teğâbün suresi 16. âyeti ile nesh edildiğini aktaran⁷¹ müfessirimizin, Teğâbün suresi 16. âyetinin de Âl-i İmrân suresi 102. âyeti ile nesh edildiğini söylemesi⁷² bu konuda bir kafa karışıklığı içinde olduğunu düşünmemize sebep olmuştur.

2. 3. Esbâb-ı Nüzûl

Kurân-ı Kerim'in nüzul ortamının asli bir unsuru ve Kur'an ilimlerinden biri olan esbâb-ı nüzul bilgisi, İslâm'ın başlangıcından beri bilinen, bilinmesi istenen ve İslâmî ilimlerin birçok alanında âlimlerce önem verilen bir ilim dalı olmuştur.⁷³

Esbâb-ı nüzûl, “sebeb” ve “nüzûl” kelimelerinden oluşan Arapça bir izafet terkidir. Bu terkipte yer alan sebep (سبب) kelimesi, metot, yol, işaret, vasıta gibi anlamlara gelir.⁷⁴ İniş veya yukarıdan aşağıya inmek anlamına gelen nüzûl kelimesi ise نزل fiilinden türetilmiştir.⁷⁵ Kısaca Kur'an ayetlerinin iniş sebeplerini ifade eden sebep-i nüzûl terim olarak, Hz. Peygamber'in risâlet döneminde gerçekleşen ve Kur'an âyetlerinin veya sûrelerinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Rasûlullah'a sorulan soru, bir başka deyişle vahyin nâzil olduğu ortamı resmeden hadise⁷⁶ şeklinde tanımlanabilir.

Esbâb-ı nüzûl ilmi, ilk dönemlerden itibaren Kur'an ilimleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olmuş ve Kur'an-ı Kerim'i anlama gayreti içine girenlerin mutlaka bilmesi gereken bir ilim olarak zikredilmiştir.⁷⁷

Özellikle tefsir alanında sahâbeyi özel kılan en büyük etken de, onların nüzul ortamına şahitlik etmeleri, inen ayet ve o ayetle gelen hükümlerin sebeplere bağlanması yeteneğini kazanmaları yani esbâb-ı nüzûl ilmini bilmeleri olmuştur.

⁷⁰ Kaya, s. 170; Şimşek, s. 123.

⁷¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 405

⁷² Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 314.

⁷³ Serinsu, s. 15; Ömer Dumlulu, *Kur'an Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998, s. 61.

⁷⁴ Halil b. Ahmed, Cilt: 8, s. 204; Cevherî, Cilt: 1, s. 145; İsfahânî, s. 391; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 210.

⁷⁵ Halil b. Ahmed, Cilt: 7, s. 367; İsfahânî, s. 799.

⁷⁶ Demirci, s. 210; Serinsu, s. 63; Yakup Bıyıkoglu, *Şevkânî'nin Fethu'l Kadîr'inde Esbâb-ı Nüzûl ve Kur'an'ın Anlaşılması*, Ragbet Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26.

⁷⁷ Zerkeşî, *Burhân*, Cilt: 1, s. 22; Suyûtî, *İtkân* Cilt: 1, s. 108.

Sahâbe ve tâbiûn döneminde, esbâb-ı nüzûl ilmini bilmenin Kur'ân-ı Kerim'i bilmekle ve anlamakla neredeyse eşdeğer tutulduğunu Cerrahoğlu'nun şu ifadesi net olarak ortaya koyar: "Bidayetteki tefsir ilmi, sebep-i nüzûl bilmekten ibaretti şeklindeki bir söz hakikatin ifadesinden başka bir şey değildir."⁷⁸ Sonraki dönemlerde de esbâb-ı nüzûl ilmi, Kur'ân ilimleri arasındaki önemli yerini korumuş, daha önce hadis mecmualarının tefsir bâblarında bulunan bu bilgiler, II. hicrî asırdan itibaren müstakil eserler halinde yazılmaya başlanmıştır.⁷⁹

Abdürrezzâk da tefsirinde nüzûl sebeplerine geniş yer vermiş, ayetlerin nüzûl sebeplerini rivayetlere dayanarak aktarmıştır. Müfessirimiz, tefsirinde sebep-i nüzûlle ilgili olarak, yüz otuz altı âyet hakkında konuyla ilgili rivayetlere yer vermiştir. Surelerin sebep-i nüzûlu konusunda zikrettiği sadece Kâfirûn Suresi olmuştur. Yine tefsiri incelerken, bazı âyetlerin ait olduğu sûre bölümünde değil de, farklı sûrelerin aynı konudaki âyetlerinin sebep-i nüzûl rivayetlerinin içinde zikredildiğini gözlemledik. Örneğin; Ahzâb sûresi 25. âyet hakkındaki sebep-i nüzûl rivayeti, Bakara sûresi 214. âyet hakkındaki rivayetler arasında yer almıştır.⁸⁰ Aynı şekilde Ankebût sûresi 10. âyet ve Nahl sûresi 110. âyetler hakkındaki sebep-i nüzûl rivayetleri, Nisâ sûresi 97-99. âyetler hakkındaki rivayetler arasında yer almıştır.⁸¹ Yine Kasas sûresi 56. âyetin sebep-i nüzûlü, Tevbe sûresi 113. âyetinin sebep-i nüzûl rivayeti içerisinde zikredilmiştir.⁸² Biz de tezimizin bu bölümünde, söz konusu tefsirde yer alan nüzûl sebeplerini, farklı başlıklar altında örnekleriyle birlikte ele alacağız.

2. 3. 1. فنزلت Kalıbındaki Rivayetler

Abdürrezzâk'ın tefsirinde, âyetlerin nüzûl sebeplerini aktarırken en çok kullandığı kalıplardan birisi فنزلت kalıbıdır. Tefsiri incelerken yaklaşık otuz yedi âyet için bu kalıpla biten sebep-i nüzûl rivayetinin yer aldığını gözlemledik.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 116.

⁷⁹ Cerrahoğlu, s. 121; Demirci, s. 221; Muhammed b. Lütî es-Sabbağ, *Tefsir Usûlü Araştırmaları*, çev. Ömer Duml, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 115; Serinsu, ss. 74-80.

⁸⁰ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 334.

⁸¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 474.

⁸² Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 168.

Müfessirimiz, Ma'mer kanalıyla Yahya b. Ebî Kesîr'den, onun da bir kişiden, onun da Nu'mân b. Beşîr'den aktardığı rivayette, bir adam şöyle demişti:

“Müslüman olduktan sonra hacılara su verme dışında hiçbir iş yapmamış olsam aldırış etmem.” Bir diğeri ise, “Ben de Müslüman olduktan sonra, Mescid-i Harâm'ı onarmak dışında hiçbir iş yapmamış olsam aldırış etmem” karşılığını vermişti. Bir başkası ise, “Allah yolunda cihad etmek sizin söylediklerinizden daha faziletlidir” derken orada bulunan Hz. Ömer, “Resulullah'ın minberinin yanında sesinizi yükseltmeyin. Bugün Cum'a. Cum'a namazını kıldıktan sonra Hz. Peygamber'in huzuruna girip ihtilafa düştüğünüz şey hakkında kendisine danışırım” dedi.

Bu olay üzerine, “Siz hacca gelenlere su vermeyi ve Mescid-i Harâm'ı onarmayı, Allah'a ve ahiret gününe inanıp Allah yolunda cihad eden kimse (lerin amelleri) ile bir mi tutuyorsunuz? Onlar asla birbirine denk olmazlar...”⁸³ âyeti nâzil oldu.⁸⁴

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den, onun da Enes'ten verdiği rivayeti şöyle nakleder: Hudeybiye dönüşünde Hz. Peygamber'e “Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek bütün hatalarını bağışlayacak, bütün nimetlerini sana verecek ve seni dosdoğru bir yola sevk edecektir.”⁸⁵ âyeti nâzil olunca Peygamber şöyle buyurdu: “Bu gece bana dünya ve onun içindekilerden daha sevgili bir ayet indirildi.” Yanındakiler, “Gözün aydın olsun, Allah sana ne vereceğini açıklamış, ya bize ne verecek?” dediler. Bunun üzerine, “(Bütün bu lütuflar) mümin erkeklerle mümin kadınları, içinde ebedî kalacakları, altlarından ırmaklar akan cennetlere koyması, onların kötülüklerini örtmesi içindir. İşte bu, Allah katında büyük bir kurtuluştur.”⁸⁶ âyeti nâzil oldu.⁸⁷

⁸³ Tevbe 9/19: ... أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ أَمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَخَافَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ

⁸⁴ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 138.

⁸⁵ Fetih 48/2: لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَنِیمَ نِعْمَتِهِ عَلَيْكَ وَيُهَدِّيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا

⁸⁶ Fetih 48/5: لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَيُكَفِّرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَكَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا

⁸⁷ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 211; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el- Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1954, Cihad, 97, (hadis no:1786), Taberî, Cilt: 22, s. 204.

2. 3. 2. نزل Kalıbındaki Rivayetler

Müfessirimiz, tefsirinde âyetlerin nüzûl sebeplerini aktarırken yaklaşık yirmi beş yerde نزل kalıbını kullanmıştır.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “İnsan, kendi yaratılışını unutarak bize bir misal getirmeye kalkışıyor...”⁸⁸ âyetinin sebab-i nüzûlünü şöyle aktarır: Bu âyet, Übey b. Halef hakkında nâzil olmuştur. O, elinde çürük bir kemik olduğu halde Hz. Peygamber'e geldi, onu eliyle ufaladı ve “Ey Muhammed! Allah çürüdükten sonra bu kemiği diriltecek midir?” diye sordu. Hz. Peygamber: “Evet, Allah bunu diriltecektir. Seni de öldürüp diriltecek, sonra da cehennem ateşine sokacaktır” buyurdu. Bunun üzerine bu âyetler indi.⁸⁹

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri neden söylüyorsunuz?”⁹⁰ âyetinin cihad hakkında nâzil olduğunu nakleder. Aslında yapmadıkları halde, “biz cihad ettik, çeşitli bela ve sıkıntılara maruz kaldık” diyen kimseler bu âyetle uyarılmışlar ve onlara böyle yapmamaları hususunda öğüt verilmiştir.⁹¹

2. 3. 3. نزل فيه Kalıbındaki Rivayetler

Müfessirimiz, birkaç âyet hakkında نزل فيه kalıbıyla başlayan sebab-i nüzûl rivayeti aktarmıştır.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayeti şöyle nakleder: “Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken ‘Ne durumdaydınız?’ dediler. Onlar: ‘Biz yeryüzünde çaresizdik’ diye cevap verdiler. Melekler de: ‘Allah’ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların barınağı

⁸⁸ Yâsîn 36/78: ... وَضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ

⁸⁹ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 87; Taberî, Cilt: 19, s. 487; Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesir, Tefsîru'l- Kur'ân'il-Azîm, thk. Sami b. Muhammed Sellâme, Dâru Tayyibe, byy., 1999, Cilt: 6, s. 593.

⁹⁰ Saff 61/2: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ

⁹¹ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 307.

*cehennemdir; orası ne kötü varış yeridir.”⁹² âyeti nâzil olunca, Müslümanlardan bir adam⁹³ o gün hasta olmasına rağmen: “Benim hiçbir özrüm yok, ben ne güçsüzlerdenim, ne de yolu bilmeyenlerdenim. Beni bir şeye yükleyiniz” dedi. Onu bir sedyeye yüklediler, yolda vefat etti. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:⁹⁴ “*Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk(imkân) bulur. Kim Allah ve Rasûlü uğrunda hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, artık onun mükâfatı Allah’a düşer. Allah da çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*”⁹⁵*

Müellif, Ma’mur kanalıyla Zührî’den, onun Saîd b. Müseyyeb’ten, onun da babasından naklettiği rivayeti şöyle aktarır: Ebû Tâlib ölüm döşeğinde iken, Hz. Peygamber (s.a.v) onun yanına geldi. Ebû Cehil ve Abdullah b. Ebî Ümeyye de oradaydı. Hz. Peygamber Ebû Tâlib’e şöyle dedi: “Ey amca! Lâ ilâhe illallah de ki bu kelime ile Allah katında senin hakkında delil getirebileyim.” Ancak orada bulunan Ebû Cehil ve Abdullah b. Ebî Ümeyye, “Ey Ebû Tâlib! Sen Abdülmuttalib’in dininden dönmek mi istiyorsun?” diye defalarca sordular. Sonunda Ebû Tâlib, “Ben Abdülmuttalib’in dini üzereyim,” dedi. Hz. Peygamber, “Allah’a yemin ederim ki, nehyedilmedikçe senin için af talebinde bulunacağım,” dedi. Bunun üzerine, “(Kâfir olarak ölüp) cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, -yakınları da olsalar- Allah’a ortak koşanlar için af dilemek, ne Peygambere yaraşır ne de inananlara.”⁹⁶ âyeti nâzil oldu.⁹⁷

2. 3. 4. فأنزل الله Kalıbındaki Rivayetler

Müfessirimiz, tefsirinde فأنزل الله kalıbını çokça kullanmış ve yaklaşık elli altı ayetin sebab-i nüzûl rivayetini bu kalıpla aktarmıştır.

⁹² Nisâ 4/97: إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمُ الْمَلَائِكَةَ طَالِبِينَ أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

⁹³ Bu kişinin, Cündeb b. Damre ya da İys b. Damre olabileceği hususunda tefsirlerde farklı rivayetler yer almıştır. (bkz. Taberî, Cilt: 9, ss. 114-119; İbn Kesir, Cilt: 2, s. 392.)

⁹⁴ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 1, s. 473.

⁹⁵ Nisâ 4/100: وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

⁹⁶ Tevbe 9/113: مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ

⁹⁷ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, ss. 167-168; Buhârî, Tefsir, 155, (hadis no: 4675); Taberî, Cilt: 14, ss. 509-510.

Abdurrezzâk, Sevrî kanalıyla A'meş'ten, onun Ebû Duhâ'dan, onun da Mesrûk'tan verdiği rivayeti şöyle nakleder: Habbâb b. Eret'in yaptığı bir işten dolayı müşriklerin ileri gelenlerinden Âs b. Vâil'de alacağı vardı. Habbâb alacağını isteyince Âs, Hz. Muhammed'i reddetmedikçe borcunu ödemeyeceğini söyledi. Habbâb da; "Allah'a yemin ederim ki sen ölüp tekrar dirilinceye kadar onu asla inkâr etmem" dedi. Âs; "Gerçekten ben ölüp tekrar dirilecek miyim?" diye sordu. Habbâb, "evet" deyince Âs; "Öyle ise benim orada mutlaka malım ve evlâdım olacaktır, o zaman sana olan borcumu öderim!" dedi. Habbâb, bu olayı Hz. Peygamber'e anlatınca Allah Teâlâ şu âyetleri indirdi⁹⁸:

*"Âyetlerimizi inkâr edip "Mutlaka bana mal ve evlât verilecektir" diyen kimseyi gördün mü?"*⁹⁹

*"O gaybı mı biliyor, yoksa Allah'ın katından bir söz mü almış?"*¹⁰⁰

*"Kesinlikle hayır! Biz, onun söylediklerini yazacağız ve azabını arttırdıkça arttıracacağız."*¹⁰¹

*"Onun sözünü ettiği şeylere biz varis olacağız ve o bize tek başına gelecek."*¹⁰²

Müellif, Sevrî kanalıyla A'meş'ten, onun Umâre b. Umeyr'den, onun Vehb b. Rabîa'dan, onun da Abdullah b. Mes'ûd'dan verdiği rivayeti şöyle nakleder: "Kâbe'nin örtüsüne tutunmuş duruyordum. Biri Benî Sakîf'ten, ikisi Kureys'ten olan üç kişi geldi. Bunların göbeklerinin eti çok ama akıllarının bilgisi azdı. O güne kadar duymadığım laflar ettiler. Biri dedi ki: "Ne dersiniz, Allah konuşmamızı işitiyor mudur?" Diğeri, "Sesimizi yükseltirsek duyar, yükseltmezsek duymaz," dedi. Üçüncüsü ise, "Bence açıktan konuştuğumuzu duyuyorsa gizli konuşmalarımızı da duyar," dedi. Ben bu konuşmaları Hz. Peygamber'e anlattım. Bunu üzerine Allah Teâlâ şu ayetleri indirdi"¹⁰³: "Siz (günahları işlerken) ne kulaklarınızın, ne gözlerinizin, ne de derilerinizin aleyhinize şahitlik etmesinden sakınıyordunuz; yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz."¹⁰⁴ "İşte Rabbiniz

⁹⁸ Abdurrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 2, s. 366; Buhârî, **Tefsir**, 202, (hadis no: 4732); Taberî, Cilt: 18, s. 245.

⁹⁹ Meryem 19/77: أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتِيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا

¹⁰⁰ Meryem 19/78: أَطَّلَعَ الْغَيْبَ أَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا

¹⁰¹ Meryem 19/79: كَلَّا سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَعُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَنًّا

¹⁰² Meryem 19/80: وَنَرِئُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا

¹⁰³ Abdurrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 3, s. 152; Buhârî, **Tefsir**, 260, (hadis no: 4817); Müslim, **Sıfâtü'l-münafikîn ve ahkâmihim**, 5, (hadis no: 2775).

¹⁰⁴ Fussilet 41/22: وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَوِيُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ

hakkında beslediğiniz bu zan var ya, sizi o mahvetti ve ziyana uğrayanlardan oldunuz.”¹⁰⁵

2. 3. 5. Tekil Şahıs Hakkındaki Rivayetler

Müfessirimiz, tefsirinde yaklaşık sekiz âyetin sebep-i nüzulünü aktarırken, bu âyetlerin bazı kişiler hakkında nâzil olduğunu zikretmiştir.

Abdürrezzâk, Abdülvehhâb b. Mücâhid’in babasından, onun da İbn Abbâs’tan verdiği rivayette, *“Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarf edenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler.”¹⁰⁶* âyetinin Hz. Ali hakkında nâzil olduğunu şöyle nakleder: Hz. Ali dört dirhem gümüşten başka hiçbir şeye sahip değil iken bunun birini gece, birini gündüz, birini gizli, birini de açıkça olmak üzere hepsini infak etmişti.¹⁰⁷

Müellif, Sevrî b. Habib b. Ebî Sâbit’in İbn Abbâs’tan verdiği rivayette, *“Onlar, hem başkalarını Peygamber’e yaklaştırmaktan vazgeçirmeye çalışırlar, hem de kendileri ondan uzaklaşırlar. Oysa onlar farkına varmadan ancak kendilerini helak ederler.”¹⁰⁸* âyetinin Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğunu şöyle nakleder: Ebû Tâlib, müşrikleri Hz. Muhammed’e eziyet etmekten uzaklaştırıyor, ancak kendisi de Hz. Muhammed’in getirdiği şeye uzak duruyordu.¹⁰⁹

2. 3. 6. Bir Kavim (Topluluk) Hakkındaki Rivayetler

Müfessirimiz, tefsirinde yaklaşık dokuz âyetin bir topluluk hakkında nâzil olduğunu aktarır.

Abdürrezzâk, Ma’mer kanalıyla Kelbî’den gelen rivayette, *“Onlara, ‘Allah’ın size verdiği rızıktan Allah yolunda harcamın’ dendiğinde, inkârcılar iman edenlere derler ki: ‘Dilemiş olsa Allah’ın doyuracağı kimseleri biz mi besleyeceğiz! Doğrusu*

¹⁰⁵ Fussilet 41/23: *وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ*

¹⁰⁶ Bakara 2/274: *الَّذِينَ يَتَّقُونَ أَتْلُفْتُمْ بِالْإِلِّ وَالشَّهَادِ بَرًّا وَعَلَاةٌ فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*

¹⁰⁷ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 371.

¹⁰⁸ En’âm 6/26: *وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْهَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ*

¹⁰⁹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 45.

siz açık bir yanlışlığa içindesiniz.”¹¹⁰ âyetinin zındıklar (Allah’ın varlığını temelden inkâr eden ve Müslümanları alaya alan bir grup) hakkında nâzil olduğunu nakleder.¹¹¹

Müellif, Ma’mer kanalıyla Hasan Basrî’den gelen rivayeti şöyle nakleder: Müslümanlardan bir grup kendi aralarında tartışarak ayakkabıları ve elleriyle birbirlerine vurmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi¹¹²: “Eğer iman edenlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin...”¹¹³

2. 3. 7. Bir Ayet İçin Birden Fazla Sebeb-i Nüzûl Verilmesi

Müfessirimiz, tefsirinde bazı âyetler için iki farklı sebeb-i nüzûl rivayeti nakletmiştir. Bunlar; Bakara Sûresi 144 ve 198, Âl-i İmrân Sûresi 128, En’âm Sûresi 52, A’râf Sûresi 204, Enfâl Sûresi 1 ve 41, Mâide Sûresi 87, Hadîd Sûresi 28 ve Münâfikûn Sûresi 7. âyetleridir.

Abdürrezzâk, “Kur’ân okunduğu zaman ona kulak verip dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin.”¹¹⁴ âyeti hakkında önce Ma’mer kanalıyla Katâde’den gelen şu rivayeti nakleder: Bir adam namaz kılanların yanına geldi ve onlara “kaç rekât kıldınız, kaç rekât kaldı”, diye sordu. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.¹¹⁵

Müfessirimiz, aynı âyet hakkında yine Ma’mer kanalıyla Kelbî’den şu rivayeti de nakleder: Müminler namaz kılariken, cennet ve cehennemin zikredildiği âyetleri duyunca seslerini yükseltiyorlardı. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.¹¹⁶

Abdürrezzâk, “Onlar: ‘Allah Rasûlü’nün yanında bulunanlara hiçbir şey vermeyin ki dağılıp gitsinler’ diyenlerdir...”¹¹⁷ “Onlar: ‘Andolsun, eğer Medine’ye dönersek, üstün olan zayıf olanı oradan muhakkak çıkaracaktır’ diyorlardı...”¹¹⁸ âyetleri hakkında önce Ma’mer kanalıyla Katâde’den şu rivayeti nakleder: Biri

¹¹⁰ Yâsîn 36/47: وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا اللَّهَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَنْطَعِمُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

¹¹¹ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 84.

¹¹² Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 221.

¹¹³ Hucurât 49/9: وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا ...

¹¹⁴ A’râf 7/204: وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

¹¹⁵ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 107.

¹¹⁶ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 107.

¹¹⁷ Münâfikûn 63/7: هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُوا ...

¹¹⁸ Münâfikûn 63/8: يَقُولُونَ لَيْسَ رَحِمَتُنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ ...

Cüheyne'li diğeri Gıfâr kabilesinden iki kişi, su yüzünden tartışıp kavga ettiler. Cüheyne Ensâr ile anlaşmalıydı. Birisi “Ey Ensâr yetişin” , diğeri de “Ey Muhacir yetişin” diye kendi taraflarını yardıma çağrdılar. Münâfıkların ileri gelenlerinden bir adam kendi kavminden olanlara şöyle dedi:

“-Bunu da yaptılar ha! Beldelerimizde bize düşmanlık yaptılar ama çok oldular. Onlarla bizim durumumuz ‘Besle kargayı oysun gözünü’ sözünde olduğu gibidir. Amma vallahi Medine’ye dönersek, üstün olanlar o zelilleri elbette çıkarır.”

O zaman onlar seferde idiler ve bunları duyan bazı kişiler Hz. Peygamber’e duyduklarını anlattılar. Bunları dinleyen Hz. Ömer, Peygamberimiz’e ‘Muaz’a emret de onu öldürsün’ dedi. Hz. Peygamber bunu kabul etmedi ve ‘O zaman insanlar Muhammed arkadaşlarını öldürüyor diye laf ederler’ dedi. Bunun üzerine yukarıdaki ayetler nâzil oldu.¹¹⁹

Müellif, Münâfıkûn Sûresi 8.âyet hakkında ikinci olarak Hasan-ı Basri’nin şu rivayetini nakleder: Hz. Peygamber’e bir çocuk geldi ve şöyle dedi:

“-Ben Abdullah b. Übeyy’in şöyle şöyle dediğini duydum.” Hz. Peygamber:

“-Belki sen ona öfkелisin” dedi. O:

“-Hayır, Allah’a yemin olsun ki, onun söylediklerini duydum.” dedi. Hz. Peygamber:

“-Belki sen duyduklarını yanlış anlamışsındır.” deyince, O yine:

“-Hayır, Allah’a yemin olsun ki, onun böyle söylediğini duydum.”dedi. Hz. Peygamber:

“-Belki sen onu karıştırmışsındır.” dedi. Bunun üzerine Allah, o çocuğu tasdik eden bu âyeti indirdi. Hz. Peygamber, çocuğun kulağını tuttu ve şöyle dedi:

“-Ey çocuk! Sen kulağınla Allah’a karşı sorumluluğunu yerine getirdin.”¹²⁰

2. 3. 8. Müfessirin Yorumuna Göre Sebeb-i Nüzûl Rivayetleri

Müfessirimiz, bazı âyetler hakkındaki rivayetleri aktardıktan sonra فقال الله

فلذلك قال فلذلك قال الله تبارك وتعالى gibi kalıplarla bu rivayetlerin âyetlerin iniş sebebi olabileceğini belirtmiştir.

¹²⁰ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 313; Taberî, Cilt: 23, s. 405.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Mekke ehli bir şeyh'den gelen rivayeti şöyle aktarır: Kadınlar, dediler ki: “ Keşke biz de erkek olsaydık, onların cihad ettiği gibi biz de cihad eder ve Allah yolunda savaşırdık.” Yüce Allah buyurdu ki:¹²¹ “*Allah'ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın...*”¹²²

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den gelen rivayeti şöyle nakleder: Hz. Peygamber'in yanında bazı yoksul ve kimsesiz Müslümanlar bulunduğu sırada, müşriklerin ileri gelenleri, “o yanındakileri kovarsan sana tâbi oluruz”, demişlerdi. Bunun üzerine Yüce Allah şöyle buyurdu¹²³: “*...Rablerinin rızasını isteyerek, sabah akşam O'na yalvaranları yanından kovma! ...*”¹²⁴

Tablo 3: Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl Tablosu

Bakara	26, 119, 144, 177, 178, 186, 187, 189, 194, 197, 198, 199, 214, 217, 220, 223, 224, 232, 245, 274, 286.
Âl-i İmrân	86-89, 93, 100, 103, 128, 144, 173, 181, 195, 199.
Nisâ	3, 7, 19, 24, 32, 34, 51, 88, 94, 97-99, 100, 115, 127, 128, 176.
Mâide	44, 78-80, 82, 87, 89, 101.
En'âm	26, 52, 93, 108.
A'râf	31, 43, 204.
Enfâl	1, 41.
Tevbe	19, 58, 66, 74, 79, 80, 84, 113.
Hûd	114.
Nahl	41, 110.
İsrâ	34.
Kehf	110.
Meryem	77.

¹²¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 449; Taberî, Cilt: 2, s. 508.

¹²² Nisâ 4/32: ... وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ

¹²³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 49; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, byy., bty., Zühd, 7, (hadis no: 4128); Taberî, Cilt: 11, s. 374.

¹²⁴ En'âm 6/52: ... وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغُلُوبَةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ

Hacc	19.
Nûr	3, 6-7, 33, 37, 61.
Furkân	27.
Kasas	46, 56.
Ankebût	1-2, 10.
Lokmân	6, 27.
Ahzâb	6, 25, 35, 36, 37, 51, 52, 53, 60.
Yâsîn	47, 78.
Fussilet	11-12, 22-23, 40.
Fetih	5.
Hucurât	1, 4, 9, 17.
Kâf	38.
Zâriyât	19.
Necm	37.
Kamer	1, 47-48-49.
Hadîd	16, 28-29.
Mücâdele	1, 4, 10.
Mümtehne	1, 10, 11.
Saff	2.
Cum'a	11.
Münâfikûn	5, 6, 7.
Talâk	4.
Tahrîm	1.
Müzzemmil	2.
Müddessir	1-2-3-4, 11-25, 30.
İnsân	24.
Nâziât	43.
Abese	1.
Tekvîr	29.
Duhâ	3.
Kâfirûn	Sûrenin sebab-i nüzûlü

Tablodaki sûre ve âyetler dışında diğerleri hakkında bilgi verilmemiştir.

2. 4. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Mübhem kelimesi; sözlükte belirsiz, kapalı, algılanması ve anlaşılması zor olan şey, kendisiyle ne kastedildiği net olmayan söz anlamına gelmektedir.¹²⁵

Mübhemâtü'l-Kur'ân ise, Kur'ân'da açık olarak isimleri zikredilmeyen insan, melek ve cin gibi varlıkların ya da bir topluluk veya kabilenin ism-i işaretler, ismi mevsuller, zamirler, cins isimleri, belirsiz zaman zarfları ve belirsiz mekân isimleriyle zikredilmesi demektir.¹²⁶

Kur'ân'ın gayesi, olayları tarihi bir hadise olarak anlatmak değil de muhatabını ibret alıp, düşünmeye davet etmek olduğu için, onda bazı şahıs ve yer isimleri zikredilmeyip mübhem bırakıldığı olmuştur. Kur'ân'da mübhem hususların yer alması için bazı sebepler zikredilmiştir:

1. İfade zenginliği sağlamak.
2. Kendisinden söz edilen şahsı yüceltmek.
3. Muhatabı hoşla gitmeyen bir vasıfla tahkir etmek.
4. Fail meşhur olduğu için açıklama cihetine gitmemek.
5. Mübheminin açıklanmasında herhangi bir faydanın söz konusu olmaması.
6. Şahıs tayin edilse bile, hususiliğin zıddı ifade edilerek umumîliği vurgulama.¹²⁷

En son tedvin edilen Kur'ân ilimlerinden biri olan mübhemâtü'l-Kur'ân'ın araştırılması konusunda ilk akla gelen kaynak elbette ki Kur'ân'dır. Ancak isrâiliyâta meyleden bazı müfessirler, bu alanda Tevrat'ı da kaynak olarak kullanmışlardır. Ayrıca mübhemâtla ilgili hususların bir bölümü de tarihte geçen olaylar, olayların geçtiği mekânlar ve kahramanlar olunca, bu konuda tarih bilgileri de kaynaklardan biri olmuştur. Bu bilgilerin ışığında, Tevrat, tarih bilgileri ve bunlara dayalı olan nakillere daha temkinli yaklaşarak, bu nakillerin Kur'ân'a, akla-mantığa, Arap diline ve tarihî vâkıalara uygunluğunu araştırmanın elzem olduğunu söylemek gerekir.

¹²⁵ Halil b. Ahmed, Cilt: 4, s. 62; Cevherî, Cilt: 5, s. 1875; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1863, Cilt: 12, ss. 56-57; Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 206.

¹²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 186; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 137.

¹²⁷ Zerkeşî, *Burhân*, Cilt: 1, ss. 156-160; Suyûtî, *İtkân*, Cilt: 4, s. 94; Cerrahoğlu, ss. 187-188; Demirci, ss. 137-138.

Tezimizin bu bölümünde müfessirin tefsirinde yer alan mübhemâtü'l-Kur'ân'la ilgili örnekler aktaracağız.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, "...Şüphesiz ki, Allah sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka..."¹²⁸ âyetinde geçen ve nekre olan "نهر" kelimesine şu açıklamayı getirir: Bu nehir, Ürdün ve Filistin arasında bulunan bir nehirdir. İman etmeyenler bu nehirden ne kadar içseler susuzlukları geçmez, ancak Müslümanlar ondan bir avuç içse bu onlara yeterdi.¹²⁹

Müellif, Ma'mer kanalıyla Abdülkerim b. Mâlik'ten, onun Ebû Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr'dan, onun da Ammâr b.Yâsir'den naklettiği rivayette ise, "Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse-kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan kimse hariç-..."¹³⁰ âyetinde geçen "من" kelimesi hakkında şu açıklamaya yer vermiştir:

Müşrikler Ammâr b.Yâsir'i yakaladılar ve ona işkence ettiler. O da sonunda onların istediklerinin bazısını yapmak zorunda kaldı. Daha sonra Ammâr, Hz. Peygamber'e gelip bundan şikâyet edince Hz. Peygamber: "Kalbini nasıl buluyorsun?" diye sordu. Ammâr: "İmanla dopdolu," dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Onlar işkencelerine dönerlerse, sen de bu sözüne dön," buyurdu.¹³¹

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla A'meş'ten verdiği rivayette, "Onun (cehennemin) yedi kapısı vardır..."¹³² âyetinde geçen "لها" kelimesi için şu açıklamaya yer verir: Cehennemin kapılarının ismi şunlardır: Hutame, Hâviye, Lezâ, Sekar, Cahîm, Saîr ve Cehennem.¹³³

Müfessirimiz, Ma'mer kanalıyla Katâde'den naklettiği rivayetle, "Allah'ın çağrısına uyulduktan sonra O'nun hakkında tartışmaya girenlerin delilleri Rableri

¹²⁸ Bakara 2/249: ... إِنْ أَلَّفَ اللَّهُ مُتَّبِعِيكُمْ يَنْهَرُوا فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ...

¹²⁹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 361.

¹³⁰ Nahl 16/106: ... مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقُلُوبُهُ مَطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ

¹³¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 276; Taberî, Cilt: 17, s. 304; İbn Kesir, Cilt: 4, s. 605.

¹³² Hicr 15/44: ... لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ

¹³³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 258.

katında bâtildir...”¹³⁴ âyetinde geçen “الذين” ism-i mevsulü hakkında şu açıklamaya yer vermiştir: Bunlar, “bizim kitabımız sizin kitabınızdan, bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden önce gelmiştir ve biz sizden daha hayırlıyız” diyen Yahudi ve Hristiyanlardır.¹³⁵

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den naklettiği rivayetle, “*Bu Kur'ân iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!* dediler.”¹³⁶ âyetinde geçen ve nekre olan “رجل” kelimesi hakkında şu açıklamaya yer verir: “Buradaki adam Velid b. Muğire'dir ve şöyle demiştir: “Eğer Muhammed doğru söylüyorsa bu Kur'ân bana ya da Ebû Mes'ud es-Sakafî'ye indirilmeliydi.” Ayette geçen iki şehir ise, Tâif ve Mekke'dir. Ebû Mes'ud es-Sakafî Tâif'lidir ve onun ismi Urve b. Mes'ud'dur.”¹³⁷

Tablo 4: Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Mübhemâtü'l-Kur'ân Tablosu

Sûre İsmi	Âyet No	Mübhem İfade
Bakara	109.	وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ
	114.	وَمَنْ أَظْلَمُ
	125.	مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ
	197.	الْحَيَّ أَشْهُرَ مَعْلُومَاتٍ
	203.	وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ
	207.	وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ
	249.	إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ
Âl-i İmrân	75.	بِقِنْطَارٍ
	146.	مَعَهُ رِبُيُونَ كَثِيرٌ

¹³⁴ Sûra 42/16: وَالَّذِينَ يُتَّخِجُونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ

¹³⁵ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 160.

¹³⁶ Zuhurf 43/31: وَقَالُوا لَوْلَا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْفَرِيقَيْنِ عَظِيمٍ

¹³⁷ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 168; Taberî, Cilt: 21, s. 593.

	199.	وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ
Nisâ	59.	وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ
Mâide	19.	عَلَىٰ فِتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ
	21.	الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ
	27.	وَأَتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ
	106.	أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ
En'âm	159.	إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ
A'râf	137.	مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَعَارِبَهَا
	142.	وَوَاعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ
Enfâl	7.	وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ
	42.	إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدُوِّ الدُّنْيَا
Tevbe	2.	فَسَبِّحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ
	42.	لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا
	49.	وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي
	60.	وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ
	70.	وَالْمُؤْتَفِكَاثِ
	102.	وَأَخْرُوجَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ
	106.	وَأَخْرُوجَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ
	107.	وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا
	117.	سَاعَةِ الْعُسْرَةِ
Yûnus	26.	لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْخُسْنَىٰ وَزِيَادَةً

	93.	مُبَوَّأ صِدْقٍ
Hûd	17.	وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ
Yûsuf	10.	قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ
	42.	بِضْعِ سِنِينَ
	80.	كَبِيرُهُمْ
Ra'd	43.	وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ
İbrâhîm	24.	كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ
	37.	بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ
Nahl	106.	مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيْمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ
	112.	قَرْيَةٍ كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً
İsrâ	4.	لَتُفْسِدَنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ
	57.	أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ
	78.	لِيُدْلِكَ الشَّمْسُ إِلَى عَسْقِ اللَّيْلِ
	80.	وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مَخْرَجَ صِدْقٍ
Kehf	9.	الرَّقِيمِ
	60.	مَجْمَعَ الْبُحْرَيْنِ
	62.	لِفَتْأَتِهِ
	83.	ذِي الْقَرْنَيْنِ
Meryem	76.	وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ

Tâhâ	12.	طُوى
Enbiyâ	7.	أَهْلَ الذِّكْرِ
	71.	الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا
	85.	وَذَا الْكُفْلِ
Mü'minûn	20.	طُورِ سَيْنَاءَ
	50.	رَبُّوهُ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ
Kasas	15.	عَلَى حِينٍ غَفَلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا
	63.	هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَعْوَيْنَا
	76.	بِالْعُسْبَةِ
Ankebût	15.	وَأَصْحَابِ السَّفِينَةِ
Secde	21.	الْعَذَابِ الْأَدْنَى
Ahzâb	27.	وَأَرْضًا لَمْ تَطْعُوهَا
	51.	تُرْجَى مِنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ
	60.	وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ
Sebe'	18.	الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا
Fâtır	37.	أَوَلَمْ نَعْمَرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ
Yâsîn	14.	إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ
	20.	وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ
Sâffât	107.	وَقَدَّيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ
Zümer	68.	فَصَبَقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ

Fussilet	29.	أَرِنَا اللَّذِينَ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ
Şûrâ	16.	وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ
Zuhruf	31.	عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقُرَيْتَيْنِ عَظِيمٍ
Duhân	3.	لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ
	16.	يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى
	37.	قَوْمٌ نَبِيعٌ
Ahkâf	17.	وَالَّذِي قَالَ لِيَا لَيْلَى أَفِ لَكُنَا
Muhammed	4.	وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ
	13.	هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرِينِكَ
Hucurât	9.	وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا
Kıyâmet	33.	ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى
Nebe'	23.	أَحْقَابًا
Nâziât	16.	بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى
Mutaffifîn	27.	تَسْنِيمٍ
Beled	1.	هَذَا الْبَلَدِ
Tîn	1.	وَالَّتَيْنِ وَالزَّيْتُونِ
Alak	9.	أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى
Kevser	3.	إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ

Tabloda görüldüğü üzere müfessrimiz tefsirinde mübhemât konusuna geniş yer vermiş ve yaklaşık seksen altı âyette, mübhem olduğunu düşündüğü bölümler için naklettiği rivayetlerle açıklama getirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM AÇISINDAN es-SAN'ÂNÎ TEFSİRİ

Abdürrezzâk, tefsirinde ağırlıklı olarak rivayet yöntemini kullanmış olsa da dirayet yöntemine de yer vermiştir. Biz de tezimizin bu bölümünde müellifin tefsirini rivayet ve dirayet genel başlıkları altında örneklerle birlikte inceleyeceğiz.

3. 1. RİVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN es-SAN'ÂNÎ TEFSİRİ

Rivayet tefsiri, Kur'ân'daki bazı ayetlerin beyan ve tafsil edilmesinde başta Kur'ân olmak üzere, Hz. Peygamber'in sünneti, sahabe ve seleften nakledilen görüşlerin kaynak olarak kullanılmasıyla oluşan tefsir çeşididir. Bu kaynaklarla yapılan tefsire 'nakli tefsir' veya 'me'sûr tefsir' de denilir.¹³⁸

Müfessirimiz de tefsirinde geleneğe uyarak, Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, Sahabe ve Tabiûn görüşleriyle açıklanması yoluna gitmiştir.

3. 1. 1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

İbn Teymiyye'nin dediği gibi “tefsir yollarının en güzeli”¹³⁹ şüphesiz ki, Kur'ân'ın yine Kur'ân ile açıklanmasıdır. Bu husus, “*Onun açıklanması bize düşer*”¹⁴⁰ âyetiyle de bizzat Kur'ân diliyle ifade edilmiştir. Buradan anlıyoruz ki, Kur'ân bütünlüğü içinde bazı âyetlerin açıklanması diğer âyetlerle yapılmaktadır. Çünkü bir âyette umumî olan, bir başka âyette tahsis edilmiş olabilirken, bir yerde mücmel olan husus, başka bir yerde mufassal olarak zikredilebilmektedir.¹⁴¹

Abdürrezzâk da tefsirinde bu yöntemden yararlanmış ve bu konuda örnekler aktarmıştır.

¹³⁸ Bilmen, s. 107; Cerrahoğlu, s. 228; Demirci, *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 121.

¹³⁹ İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsir*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1980, s. 39.

¹⁴⁰ Kıyâmet 75/19: *كُلُّ رَأٍ عَلَيْنَا بَيَانٌ*

¹⁴¹ Dumlulu, Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri, *Tefsirin Dünü ve Bugünü Sempozyumu* (22-23 Ekim), Samsun, 1992, ss. 157-174; es-Sabbağ, *Tefsir Usûlü Araştırmaları*, s. 193; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 121.

Müfessirimiz, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayetle, “*Derken, Âdem (vahy yoluyla) Rabbinden öğrendiği kelimelerle tevbe etti...*”¹⁴² ifadesindeki kelimeler’in, şu âyetle açıklandığını nakletmiştir¹⁴³: “*Dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen mutlaka ziyan edenlerden olunuz.*”¹⁴⁴

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla A'meş'den onun da İbn Mes'ud'dan verdiği rivayetle, En'âm 82. âyetteki kapalılığın Lokmân 13.âyetle açıklandığını şöyle naklediyor: “*İman edip de imanlarına bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onların hakkıdır ve onlar doğru yolu bulanlardır.*”¹⁴⁵ âyeti indiği zaman bu Müslümanlara gayet ağır geldi ve şöyle dediler:

-Ey Allah'ın Rasulü! Hangimiz vardır ki nefesine zulmetmemiştir? dediler. Bunun üzerine Allah Rasulü(sav) şöyle buyurdu:

-Bu sizin düşündüğünüz zulüm değildir. Bu, Lokmân'ın oğluna söylediği, “*Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma; çünkü Allah'a ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır.*”¹⁴⁶ âyetindeki zulümdür.¹⁴⁷

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayetle, “*...Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz eş yarattı...*”¹⁴⁸ ifadesinde geçen sekiz eş'in, “*...(Erkek ve dişi olarak) koyundan iki, keçiden de iki...*”¹⁴⁹, “*Yine (erkek ve dişi olarak) deveden iki, sığırdan da iki...*”¹⁵⁰ âyetleri ile açıklandığını nakleder.¹⁵¹

¹⁴² Bakara 2/37: فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ.

¹⁴³ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 1, s. 268.

¹⁴⁴ A'râf 7/23: أَلَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

¹⁴⁵ En'âm 6/82: الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ هُمُ الْأَمَنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

¹⁴⁶ Lokmân 31/13: وَإِذْ قَالَ لُقْمَنُ لِبْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

¹⁴⁷ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 56; Buhârî, Tefsir, 120, (hadis no: 4776); Müslim, İman, 197, (hadis no: 124).

¹⁴⁸ Zümer 39/6: ... وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ

¹⁴⁹ En'âm 6/143: ... مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ

¹⁵⁰ En'âm 6/144: ... وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ النَّعْرِ اثْنَيْنِ

¹⁵¹ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 129.

3. 1. 2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri

Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinde Kur'ân'dan sonra en güvenilir ve doğru kaynak, Hz. Peygamber'in sünnetidir. Çünkü Kur'ân'ın kendisine nâzil olduğu ve Allah'ın muradını en iyi bilen zât Hz. Peygamber'dir.

Nitekim “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun verdiği elçilik görevini yapmamış olursun...”¹⁵² ve “...İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünüp anlamaları için sana da bu Kur'ân'ı indirdik.”¹⁵³ âyetleri Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tebliğ/ulaştırma ve tebyin/açıklama görevine işaret etmektedir. Ayrıca, “Aralarında hüküm vermesi için Allah'a ve Resûlü'ne çağrıldıkları zaman müminlerin sözü ancak 'işittik ve itaat ettik' demeleridir...”¹⁵⁴ âyeti ve “Biliniz ki, Resûlullah'ın haram kıldığı Allah'ın haram kıldığı gibidir.”¹⁵⁵ hadisi, Allah'ın mutlak manada şâri/kanun koyucu, Hz. Peygamber'in ise mecâzî manada şâri/kanun koyucu olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, sünnet bir yandan vahyin kontrolü altında Kur'ân'da olmayan hükümler koyarken diğer yandan Kur'ân'ın umumunu, hususunu, mutlak ve mukayyedini, nâsîh ve mensûhunu ve diğer hususlarını izah etmektedir.¹⁵⁶

Bu konuda önem arz eden bir diğer husus da, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın tamamını tefsir edip etmediğidir. Bize ulaşan tefsir ve hadis kitaplarında yer alan rivayetlerden, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın tamamını değil çoğunu tefsir ettiği görüşünü çıkarabiliriz.¹⁵⁷

Musannaf sahibi olmasına rağmen Abdürrezzâk'ın tefsirinde, Kur'ân'ın sünnetle açıklanması konusunda çok fazla örnek bulamadığımızı belirtmemiz gerekir.

Abdürrezzâk, Sevrî kanalıyla Amr b. Kays'dan, onun Amr b. Mürre'den, onun da Ebû Ca'fer'den verdiği rivayeti şöyle nakleder: Hz. Peygamber'e:

¹⁵² Mâide 5/67: ... يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ

¹⁵³ Nahl 16/44: وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

¹⁵⁴ Nûr 24/51: ... إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا

¹⁵⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 2, (hadis no: 12): أَلَا وَإِنَّ مَا حَرَّمَ رَسُولُ اللَّهِ مِثْلُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ

¹⁵⁶ İbn Teymiyye, Mukaddime, s. 39; Cerrahoğlu, s. 231; es-Sabbağ, Tefsir Usûlü Araştırmaları, s. 194; Demirci, Tefsir Tarihi, ss. 57-60.

¹⁵⁷ Dumlu, Yöntem, s. 42; Demirci, Tefsir Tarihi, s. 63.

“İnananların en akıllısı hangisidir,” diye soruldu. O da: “Ölümü en çok anan ve ondan sonrası için hazırlığı en fazla olan”¹⁵⁸ buyurdu. Hz. Peygamber’e: “Allah kimi hidayete erdirmek isterse onun gönlünü İslâm’a açar...”¹⁵⁹ âyetini sorup dediler ki: “Ey Allah’ın elçisi, hidayete eren kimsenin göğsü nasıl açılır?” Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Allah o kimsenin göğsüne bir nur atar da, bunun üzerine onun göğsü genişler ve inşirah bulur” buyurdu. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber’e tekrar soruldu: “Bunu bilmeyi kolaylaştıran bir alâmet var mıdır?” O da şöyle cevap verdi: “Ebedilik yurduna yönelmek, aldanış yurdundan uzaklaşmak ve ölüm gelmeden önce ölüme hazır olmaktır.”¹⁶⁰

Müfessirimiz, Ma’mer kanalıyla Hasan-ı Basri’den gelen mürsel hadisle, “...*Muhakkak ki, namaz hayâsızlıktan ve kötülüklerden alıkoyar*...”¹⁶¹ âyeti için şu açıklamaya yer verir: “Bir kimsenin namazı kendisini hayâsızlıktan ve kötülüklerden alıkoymuyorsa, o namaz sahibini Allah’tan uzaklaştırır.”¹⁶²

Abdürrezzâk, Ma’mer kanalıyla Âsım b. Ebî Necved’den, onun Ebî Vâil’den onun da Muâz b. Cebel’den verdiği rivayetle, “Onların vücutları -gece namazı kılmak için- yataklarından uzaklaşır, korku ve ümit içinde Rablerine dua ederler ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan hayır yolunda harcarlar. Onların yaptıkları amellere karşılık olarak kendileri için göz aydınlığı olacak nimetlerden neler gizlenmiş olduğunu şimdi kimse bilemez.”¹⁶³ âyetleri hakkında şu açıklamaya yer verir: “Bir sefer sırasında Hz. Peygamber ile beraber yürürken, O’na yakın olduğum bir sırada, “Ey Allah’ın Rasûlü! Bana, beni cennete koyacak ve cehennemden uzaklaştıracak bir amel söyle,” dedim. Buyurdu ki: “Büyük bir şey sordun ama o, Allah’ın kolaylaştırdığı kimse için kolaydır: Allah’a ibadet eder, O’na hiçbir şeyi ortak koşmazsın, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, Ramazan orucunu tutar, gücün yeterse haccedersin.” Sonra dedi ki: “Sana hayır kapılarını göstereyim mi: Oruç bir kalkandır. Suyun ateşi söndürdüğü gibi sadaka da günahları söndürür. Gecenin yarısında bir kimsenin namaz kılması da böyledir” buyurdu. Daha sonra: “Onların

¹⁵⁸ İbn Mâce, Zühed, 31, (hadis no: 4259): أَكْثَرُهُمْ لِمَمُوتٍ ذَكَرُوا، وَأَحْسَنُهُمْ لِمَا بَعَثَهُ اسْتِغْنَادًا، أَوْلَاكَ الْإِسْلَامُ.

¹⁵⁹ En’âm 6/125: ... فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ

¹⁶⁰ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, ss. 64-65; Taberî, Cilt: 12, s. 98; İbn Kesîr, Cilt: 3, s. 335.

¹⁶¹ Ankebût 29/45: ... إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ

¹⁶² Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 8.

¹⁶³ Secde 32/16-17: تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مِمَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

vücutları -gece namazı kılmak için- yataklarından uzaklaşır, korku ve ümitle Rablerine dua ederler...” meâlindeki âyetleri okudu ve: “İşin(dinin) başını, direğini ve zirvesini sana haber vereyim mi?” dedi. Ben, “Evet, ey Allah’ın Rasûlü” dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber; “İşin başı, İslam/teslimiyet, direği namaz, zirvesi ise cihaddır” buyurdu. Ondan sonra; “Bu dediklerimden hepsinin yerini tutan şeyin ne olduğunu söyleyeyim mi?” diye sordu. Ben de, “Evet, ey Allah’ın Rasûlü” dedim. Mübârek dilini (eliyle) tutup, “İşte, şunu tut” dedi. Ben de; “Ey Allah’ın Rasûlü, biz söylediğimiz sözler sebebiyle de sorgulanacak mıyız?” diye sordum. O da, “Hay anası tarafından yitirilesi! Herkesi cehenneme yüz üstü düşüren şey, dillerinin kazandıkları değil mi, buyurdu.”¹⁶⁴

Müellif, Ma’mer kanalıyla Katâde’den verdiği rivayetle, “ *O gün (hesap için Allah’a) arz olunursunuz; hiçbir sırrınız gizli kalmaz.*”¹⁶⁵ âyeti hakkındaki açıklamada şu hadis-i şerifi¹⁶⁶ nakleder: “İnsanlar kıyamet günü üç kere arz olunur. Bu arzların ikisi karşılıklı kavga, mücadele ve özür beyan etmelerdir. Ama üçüncüsü, işte o zaman ellerde amel defterlerinin uçtuğu arzıdır.”¹⁶⁷

3. 1. 3. Kur’ân’ın Sahabe Görüşleriyle Tefsiri

Kur’ân tefsiri alanında Hz. Peygamber’den sonra en büyük rolü alan kuşkusuz Sahâbe’dir. Sarsılmaz bir imana sahip olmaları, Arap dili ve üslubu ile nâzil olan Kur’ân’ın inişine şahitlik edip sebeb-i nüzûle vâkıf olmaları Sahâbe’yi Kur’ân’ı anlama hususunda ön plana çıkarmaktadır.

Ancak Arap dilinin üslup ve inceliklerini bilme, zekâ ve idrak gücü ve ilmi elde etme imkânları bakımından farklı konumda olma gibi sebeplerle Sahâbe’nin Kur’ân’ı aynı seviyede anladığını söylemek mümkün değildir.¹⁶⁸

Sahâbe, Kur’ân ayetlerinin tefsirini ya bizzat Hz. Peygamber’den işittiği şekilde ya da kendi görüşlerine yer vererek yapmıştır. Ehl-i Kitap’tan yapılan

¹⁶⁴ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, ss. 26-27; İbn Mâce, *Fiten*, 12, (hadis no:3973); Tirmizî, *İman*, 8, (hadis no: 2616).

¹⁶⁵ Hâkka 69/18: *يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ*

¹⁶⁶ Tirmizî, *Kıyâmet*, 5, (hadis no: 2425); Taberî, *Cilt*: 23, s. 584.

¹⁶⁷ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 341.

¹⁶⁸ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 40; Cerrahoğlu, ss. 234-235; Demirci, s. 72.

nakillerin de yer aldığı Sahâbe tefsirinde, daha çok ayetlerin sebep-i nüzûlleri aktararak açıklama yoluna gidilmiştir.¹⁶⁹

Müfessirimiz de tefsirinde âyetleri açıklarken sahâbe görüşlerine yer vermiştir.

Abdürrezzâk, Sevrî kanalıyla Mansûr'dan, onun Ebî Duhâ'dan, onun Mesrûk'tan verdiği rivayeti şöyle aktarır: “Biz Abdullah İbn Mes'ûd'un yanında idik. Bir yiyecek getirildi. Adamın biri kenara çekildi. Abdullah İbn Mes'ûd yaklaşmasını söyleyince adam; ‘ben o yemeği kendime haram kıldım’ dedi. Bunun üzerine İbn Mes'ûd, “*Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın...*”¹⁷⁰ âyetini okuduktan sonra, “ye ve yemininin keffaretini ver” dedi.”¹⁷¹

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den, onun Ebû Mâzin'den verdiği rivayeti şöyle aktarır: Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Medine'ye gittim. Müslümanlardan bir topluluk oturmuş ve içlerinden biri diğerlerine; “*Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olduğça, doğru yoldan sapan kimse size zarar veremez...*”¹⁷² âyetini okuyordu. Onların en büyükleri -sanıyorum Übey b. Kâ'b idi- şöyle dedi: Bu âyetin te'vili henüz gelmemiştir.¹⁷³

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla İbn Tâvus'dan, o babasından, o da İbn Abbâs'tan verdiği rivayetle, “...*Yiyin, için, fakat israf etmeyin...*”¹⁷⁴ âyeti hakkında İbn Abbâs'ın şu açıklamasına yer verir: “Allah, israf ve kibir, kendini beğenme olmadıkça yemeyi ve içmeyi helal kılmıştır.”¹⁷⁵

Müfessirimiz, Ma'mer kanalıyla İbn Hatîm'den, onun Safiyye bt. Şeybe'den, onun da Ümmü Seleme'den verdiği rivayeti şöyle aktarır: “*Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve mümin kadınlara (bir ihtiyaç için dışarı çıktıkları zaman) dış örtülerini üzerlerine almalarını söyle...*”¹⁷⁶ âyeti nâzil olunca, Ensar hanımları sanki başlarının

¹⁶⁹ Abdussettâr Hâmid, “Sahabe Tefsiri Üzerine”, çev. Ömer Dumlulu, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, Sayı: 7, s. 359; Cerrahoğlu, ss. 234-235.

¹⁷⁰ Mâide 5/87: ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرِمُوا طَيِّبَاتِ مَا آخَلَ اللَّهُ لَكُمْ

¹⁷¹ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 2, s. 33.

¹⁷² Mâide 5/105: ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا افْتَدَيْتُمْ

¹⁷³ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 2, s. 34.

¹⁷⁴ A'râf 7/31: ... وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا ...

¹⁷⁵ Abdürrezzâk, **Tefsir**, Cilt: 2, s. 78.

¹⁷⁶ Ahzâb 33/59: ... يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُلْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيزٍ ...

dünyada iyi-kötü herkesi, ahiret gününde ise yalnızca O (c.c)'ndan sakınanları kapsayacağımı, söylediklerini nakleder.¹⁸³

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, "...Biliniz ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer..."¹⁸⁴ âyetini Katâde'nin, "...Biz ona şah damarından daha yakınız."¹⁸⁵ âyeti ile açıkladığını nakleder.¹⁸⁶

Abdürrezzâk, İbn Teymiyye'den, onun babasından naklettiği rivayette, Hasan-ı Basrî'nin, "...eşlerinizden de size oğullar ve torunlar bağışladı..."¹⁸⁷ âyetinde geçen "حفدة" kelimesinin hizmetçi ve yardımcı anlamına geldiğini söylediğini aktarır.¹⁸⁸

Abdürrezzâk, Ca'fer b. Süleyman'dan, onun Süleyman et-Teymî'den verdiği rivayeti şöyle aktarır: Bir adamın şöyle sorduğunu işittim:

-Ya Ebe'l-Mu'temir! Allah Teâlâ'nın, "...Doğrusu cehennem azabı gelip geçici olmayıp, sürekli bir helaktır."¹⁸⁹ âyetindeki "غرام" nedir? O, üç kere Allah en iyi bilendir, dedikten sonra şöyle devam etti: "Her esirin bir gün esaretinden kurtulması veya ölmesi kaçınılmazdır. Ancak cehennem esiri, sonsuza kadar serbest bırakılmaz ve devamlı azapta kalır."¹⁹⁰

Müfessirimiz, ayetleri sırasıyla Kur'ân'la, sünnetle ve sahabe görüşleriyle tefsir etmiş, bu üç kaynaktan açıklama bulamadığı zaman tâbiûn görüşlerinin yer aldığı rivayetlerle ayetleri açıklama yoluna gitmiştir.

3. 1. 5. İsrâiliyyât

İsrâiliyye kelimesinin çoğulu olan İsrâiliyyât, İslâm kültürüne bilhassa tefsir ve hadis ilimlerine sokulan Yahudi ve Hristiyan kaynaklı bilgileri ifade eden bir kavramdır. Müslümanlarla sıkı ilişkileri olan Yahudilerin bu konuda daha çok pay

¹⁸³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 99.

¹⁸⁴ Enfâl 18/24: ...وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ...

¹⁸⁵ Kâf 50/16: ...وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ...

¹⁸⁶ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 119.

¹⁸⁷ Nahl 16/72: ...وَحَلَّ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَيْنَ وَحَدَّةٍ...

¹⁸⁸ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 274.

¹⁸⁹ Furkân 25/65: ...إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا...

¹⁹⁰ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 459.

sahibi olmaları, uydurma haberlerin geneline İsrâiliyyât denilmesine sebep olmuştur.¹⁹¹

İsrâiliyyât türü bilgiler, sahabenin Kur'ân'da ayrıntısı verilmeyen bazı hususların özellikle de kıssaların açıklanması konusunda ehl-i kitaptan olup İslam'a giren sahabîlere sorarak, almış oldukları bilgileri tâbiûna aktarmasıyla yayılmaya başlamıştır. Tâbiûn dönemine gelindiğinde, Kur'ân'ı baştan sona âyet âyet tefsir etme çabasının neticesinde tefsirlerdeki boşluklar, Kur'ân ve akıl süzgecinden geçirilmeden bu tür İsrâilî bilgilerle doldurulmaya başlanmıştır. Ayrıca Müslümanmış gibi görünen bazı ehl-i kitap mensuplarının İslam'ı yok etmek veya zayıflatmak amacıyla, çok sayıda uydurma haberi Müslümanlar arasında yayma konusundaki gayretleri de İsrâiliyyât türü bilgilerin İslam kültürüne özellikle de tefsire girmesinde etkili olmuştur.¹⁹²

Biz de tezimizin bu bölümünde müfessirimizin tefsirinde yer verdiği İsrâiliyyât türü bilgilerden örnekler aktaracağız.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Zeyd b. Eslem'den, *“İşte böylece sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olunuz ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık...”*¹⁹³ âyeti hakkında şu açıklamayı nakleder:

“Kıyamet gününde Nuh (a.s)’un kavmi, Nuh bize tebliğ etmedi, derler. Sonra Nuh(a.s) çağrılır ve ona, “Tebliğ ettin mi?” diye sorulur. O, “Evet, tebliğ ettim” der. “Peki, senin lehine kim şahitlik edecek?” diye sorulunca Hz. Nuh, “Muhammed ve ümmeti” diye cevap verir. Onlar da Hz. Nuh’un tebliğ ettiğine dair şahitlik ederler. Nuh’un kavmi, “Bize kavuşamadığınız halde bizim aleyhimizde nasıl şahitlik ediyorsunuz?” diye sorar. Bunun üzerine onlar, “Bize, size tebliğ edildiğini haber veren bir peygamber geldi, biz de onu tasdik ettik” derler ve böylece Nuh (a.s)’u tasdik edip, onun kavmini yalanlarlar.”¹⁹⁴

¹⁹¹ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 7; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât*, çev. Enbiya Yıldırım-Asiye Yıldırım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 23.

¹⁹² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, ss. 244-253; es-Sabbağ, *Tefsir Usûlü Araştırmaları*, ss. 141-154; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 132.

¹⁹³ Bakara 2/143: ... وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

¹⁹⁴ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 295.

Müellif, Ma'mer kanalıyla Kelbî ve Katâde'den, "...Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklenir (hamile kalır) ve bir müddet onu taşır..."¹⁹⁵ âyeti hakkında şu rivayeti aktarır: "Âdem(a.s)'in doğan çocukları yaşamıyordu. Sonunda İblis onlara gelerek, 'Çocuğunuzun yaşamasını istiyorsanız eğer, ona Abdülhâris ismini verin' dedi. Onlar da, doğan çocuklarına Abdülhâris ismini verdiler ve çocuk yaşadı. Böylece onlar, ibadette değil, isim vermede Allah'a ortak koşular."¹⁹⁶

Abdürrezzâk, İmrân Ebî'l-Hüzeyl es-San'ânî kanalıyla Vehb b. Münebbih'ten, "...(*Yûsuf*), birkaç sene daha zindanda kaldı..."¹⁹⁷ âyeti ile ilgili olarak şu rivayeti aktarır: Hz. Eyyüb yedi yıl hasta kaldı, Hz. Yûsuf yedi yıl zindanda kaldı, Buhtu'n-Nasr da yedi yıl mesh (sureti hayvana değiştirilmek) ile azap edildi.¹⁹⁸

"Ey iman edenler! Siz Musa'ya eziyet edenler gibi olmayın. Nihayet Allah onu, onların dedikleri şeyden temize çıkardı..."¹⁹⁹ âyetinin açıklamasında, Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Hemmâm b. Münebbih'ten şu rivayeti aktarır: Ebû Hureyre'den Rasulullah'ın şöyle buyurduğunu işittim:

"İsrâiloğulları çıplak yıkanır, biri diğerinin avretine bakardı. Musa ise tek başına yıkanır. Bunun üzerine onlar, Musa'nın bizimle birlikte yıkanmasını engelleyen ancak hayâlarının şişkin olmasıdır, dediler. Musa bir gün yıkanmaya gittiğinde elbisesini bir taşın üzerine koymuştu. Taş elbisesiyle beraber uçup gitti. Musa hızlıca taşın arkasından koşarken; 'ey taş elbisemi ver, ey taş elbisemi ver' diyordu. Nihayet İsrâiloğulları Musa'nın avretini gördüler ve 'Allah'a andolsun ki Musa'nın herhangi bir rahatsızlığı yoktur' dediler. Bu sefer taş yerinde durdu ve böylece Musa'ya bakmış oldular. Musa da elbisesini aldı ve taşı dövmeye başladı." Ebû Hureyre dedi ki: Allah'a yemin ederim, taşta altı ya da yedi darbe izi var. Bunlar Musa'nın taşta indirdiği darbelerin izleridir.²⁰⁰

Müfessirimiz, İbn Cüreyc kanalıyla Atâ'dan onun da İbn Abbâs'tan verdiği rivayette, "Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır"²⁰¹ âyeti hakkında şu açıklamaya yer verir: Yüce Allah'ın beş yüz yıllık mesafe devam eden, kırmızı yakuttan iki kapağı bulunan bir Levh-i Mahfûz'u

¹⁹⁵ A'râf 7/189: ... فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلٌ خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ ...

¹⁹⁶ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 103.

¹⁹⁷ Yusuf 12/42: ... فَلَمَّا فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ ...

¹⁹⁸ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 215-216.

¹⁹⁹ Ahzâb 34/69: ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَوْسَىٰ قَبْرَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا ...

²⁰⁰ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 53; Buhârî, Tefsir, 249, (hadis no: 4799); Müslim, Fedâilü Mûsâ, 155, (hadis no: 339).

²⁰¹ Ra'd 13/39: ... يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ مَا يُعِزُّهُ ۚ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ...

vardır. Yüce Allah her gün buna üç yüz altmış kere nazar eder ve dilediğini siler, dilediğini bırakır.²⁰²

Sahabe döneminde başlayıp tâbiûn dönemine gelindiğinde hızla yayılan ve tefsirlerdeki boşlukları doldurmaya başlayan İsrâiliyyât türü bilgilere, müfessirimiz de uzak kalamamış ve yaklaşık yetmiş ayetin açıklama kısmında bu tür rivayetlere yer vermiştir.

3. 1. 6. Kıssalar

Kıssa, bir kimsenin izini sürmek, onu adım adım takip etmek ya da bir kimseye bir söz veya haberi bildirmek gibi anlamlar içeren “k-s-s/قصص” kökünden türetilen bir sözcüktür.²⁰³

Terim olarak kıssa, “geçmiş eserleri, izleri açığa çıkaran, bu suretle unutulmuş veya bilinmeyen olaylar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırarak insanı derinden derine tefekküre yönelten bir olgu” şeklinde tanımlanmıştır.²⁰⁴

Kültür seviyesi hangi düzeyde olursa olsun muhatapları üzerinde büyük bir etki bırakan kıssalara Kur’ân da yer vermiştir.

*“(Ey Muhammed!) Biz, sana bu Kur’ân’ı vahyetmekle geçmiş milletlerin haberlerini sana en güzel bir şekilde beyan ediyoruz. Gerçek şu ki, sen bundan önce (bu haberleri) elbette bilmeyenlerdendin.”*²⁰⁵ âyeti, Kur’ân’da kıssaların varlığı ve mahiyeti hakkında bizi bilgilendirmektedir.

Semâvî dinlerin esasta bir olduğunu açıklamak, İslâm’ın evrenselliğini ortaya koymak, Hz. Muhammed’in nübüvvetini ispat etmek, Hz. Peygamber’i ve müminleri teselli etmek gibi amaçlarla Kur’ân’da yer alan kıssaların en önemli yönü, muhataplarını düşünmeye sevk etmek ve geçmiş milletlerin yaşadıklarından ibret almalarını sağlamaktır.²⁰⁶

²⁰² Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 315.

²⁰³ Halil b. Ahmed, Cilt: 5, s. 10; Cevherî, Cilt: 3, s. 1052; Demirci, Tefsir Terimleri Sözlüğü, s. 155.

²⁰⁴ Demirci, Tefsir Usûlü, s. 202.

²⁰⁵ Yûsuf 12/3: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنُ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْعَاطِلِينَ

²⁰⁶ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, ss. 171-172; Sabbağ, ss. 167-180; Ali Sayı, “Kur’an’da Kıssa Kavramı Üzerine”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 1995, Sayı: 9, s. 145; Demirci, Tefsir Usûlü, s. 200; İdris Şengül, “Kıssa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2002, Cilt: 25, ss. 498-501.

ürünlerinden her sene kendine yetecek kadarını ayırdıktan sonra gerisini fakirlere dağıtırdı. Adam ölünce, bahçe çocuklarına kaldı. Ancak onlar, bahçenin ürünlerinden tasadduk etmek istemediler ve şöyle dediler: “*Aman, bugün orada hiçbir yoksul yanınıza sokulmasın.*”²¹⁵ “*(Yoksullara yardım etmeye) güçleri yettiği halde (böyle diyerek) erkenden yola çıktılar.*”²¹⁶

Müfessirimiz, Ma’mer kanalıyla İbn Tâvus’tan, onun da babasından verdiği rivayette, “*Şüphesiz Yûnus da peygamberlerdendi.*”²¹⁷ “*Hani o, kaçıp yüklü bir gemiye binmişti.*”²¹⁸ âyetleri hakkında şu açıklamaya yer verir: “Yûnus’a üç güne kadar kavmi üzerine azap geleceği bildirildi. Üçüncü gün dolmadan Allah’tan izin almaksızın Yûnus, kavmini terketti. Yûnus’un aralarından ayrılması üzerine kavmi, vadedilen azabın kendilerine geleceğini anladı ve pişman oldular. İrili-ufaklı bütün hayvanlarla birlikte çıktılar ve hayvanları yavrularından ayırdılar. Feryat figan ile Rablerine yalvarıp tevbe ettiler. Koyunlar ile kuzuları, inekler ile buzağları ve develer ile yavruları böğürüp meleştiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, onların tevbelerini kabul edip azabı üzerlerinden kaldırdı. Öte yandan, Yûnus öfkeli bir halde, insanlarla dolu olan bir gemiye bindi. Gemi, Allah’ın dilediği bir zamana kadar ilerledikten sonra durdu. Gemi sahibi, ‘Bu neden gitmiyor, içinde mutlaka uğursuz biri var’ dedi. Onlar, uğursuz kişiyi bulup denize atmak için aralarında kur’a çektiler. Kur’a Hz. Yûnus’a isabet etti. Ancak onlar, ‘bunu sana yapamayız’ deyip kur’ayı tekrarladılar. Kur’a yine Yûnus’a isabet etti. Üçüncü kez kur’a çektiler, yine ona isabet etti. Hz. Yûnus bunu görünce kendini suya attı. O, kendini kınayıp dururken bir balık onu yuttu.”²¹⁹

Müfessirimiz tefsirinde Kur’ân kıssalarına bigâne kalmamış ve yaklaşık on bir ayetin açıklamasında kıssaların yer aldığı rivayetleri aktarmıştır.

²¹⁵ Kalem 68/23-24: فَانْطَلِقُوا فِي يَوْمِهَا لَنْ يَدْخُلَهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مِسْكِينٌ

²¹⁶ Kalem 68/25: وَعَدُوا عَلَى حَزْرٍ قَادِرِينَ

²¹⁷ Sâffât 37/139: وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ

²¹⁸ Sâffât 37/140: إِذْ أَتَى إِلَى الْفُلِّ الْمَشْهُودِ

²¹⁹ Abdürezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 102.

3. 2. DIRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN es-SAN'ÂNÎ TEFSİRİ

Dirâyet tefsiri, Kur'ân'ın açıklanmasında sadece rivayetlere bağlı kalmayıp, dil, edebiyat, din ve farklı ilimlerden istifade etmenin yanı sıra aklî çıkarımların da yer aldığı tefsir çeşididir. Bu tefsire re'y ile tefsir ya da ma'kul tefsir de denilmektedir.²²⁰

Bu tefsir çeşidinde müfessir, Kur'ân'da, sünnette ve sahabelden gelen rivayetlerde bulamadığı hususları kendi bilgi birikimi ve aklî çıkarımlarına dayanarak açıklama yoluna giderek kendi görüşünü ortaya koymaktadır. İslam coğrafyasının genişlemesi sonucunda, farklı kültürlerle sahip olup özellikle de Arap olmayan kimselerin Kur'ân'ı anlama ve yorumunu öğrenme ihtiyaçları üzerine dirâyet tefsiri ortaya çıkmıştır. Ancak akla dayanarak yapılan bu tefsir çeşidinin caiz olup olmadığı konusu tartışılmış ve her iki grup da delilleri ile birlikte görüşlerini ortaya koymuştur. Biz bu tartışmalara girmeden, tezimizin bu bölümünde dirâyet tefsiri konusunu, Kıraat, Emsâlü'l-Kur'ân, Fıkhî Hükümler ve Kelime Açıklaması başlıkları altında örnekleriyle birlikte ele alacağız.

3. 2. 1. Kıraat

Kıraat, “k-r-e/ر” fiilinden okumak anlamına gelen mastardır.²²¹ Kıraat, Kur'ân'daki kelimelerin nasıl okunacağını ve bu kelimeler üzerindeki med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i'rab bakımından meydana gelen farklı okuyuşları râvilerine nisbet ederek inceleyen bir ilim dalıdır.²²²

Biz de bu bölümde müfessirimizin tefsirinde yer verdiği kıraat farklılıkları konusunda örnekler aktaracağız.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla İbn Tâvus'tan, onun da babasından verdiği rivayette, “...Oysa onun gerçek yorumunu ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş

²²⁰ Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi**, ss. 112-113; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 230; Demirci, **Tefsir Tarihi**, ss. 152-153.

²²¹ Cevherî, Cilt: 1, s. 65; Isfahânî, s. 668; İbn Manzûr, Cilt: 1, s. 128; Demirci, s. 117.

²²² Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, **Müncidü'l- Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn**, byy.,bty., s. 49; Cerrahoğlu, s. 105; Abdülhamit Birşık, “Kıraat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 25, s. 426; Demirci, s. 117.

olanlar ise, 'ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır' derler..."²²³ âyetindeki "يَقُولُونَ" lafzını İbn Abbâs'ın "وَيَقُولُ" şeklinde okuduğunu nakleder.²²⁴

Abdürrezzâk, Sevrî kanalıyla A'meş'ten, onun da Ebî Vâil'den verdiği rivayette, "Evinde bulunduğu kadın, Yûsuf'un nefsinden murat almak istedi ve kapıları sımsıkı kapattı ve 'Haydi gel!' dedi..."²²⁵ âyetinde geçen "هَيْتَ لَكَ"

kelimesinin okunuşuyla ilgili olarak İbn Mes'ud'un şöyle dediğini nakleder: Ben okuyucuları işittim ve onların okuyuşlarının birbirine yakın olduğunu duydum. Sizler, size öğretildiği gibi okuyunuz. Kur'ân hakkında kat'i bir iddiada bulunmaktan ve ayrılığa düşmekten sakınız. Çünkü bu kelimenin telaffuzu sizden birinizin, 'haydi yaklaş, haydi gel' demeniz gibidir. Ebî Vâil, sözlerine şöyle devam etti: Sonra Abdullah, bu lafzı "هَيْتَ لَكَ" şeklinde okudu ve ben de;

-Ey Ebâ Abdurrahmân! Bazıları bu lafzı "هَيْتَ لَكَ" şeklinde okuyor, dedim. Bunun üzerine Abdullah, "Ben, bu lafzı bana öğretildiği gibi ve sevdiğim şekilde okuyorum" dedi.²²⁶

Müfessirimiz, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, "Kıyamet günü muhakkak gelecektir. Herkes yaptıklarının karşılığını görsün diye, neredeyse onu gizleyecektim."²²⁷ âyeti hakkında şu açıklamayı nakleder: Bazı kıraatlarda, "اخفيها"

kelimesinden sonra, "مِنْ نَفْسِي" kelimesi ilave edilerek, "ben onu neredeyse kendimden dahi gizleyeceğim" anlamında okunmuştur.²²⁸

Abdürrezzâk, Ma'mer'den verdiği rivayette Übeyy b. Ka'b'ın, "Peygamber, müminlere kendi öz canlarından daha değerlidir. Peygamberin eşleri de onların

²²³ Âl-i İmrân 3/7: ... وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا...

²²⁴ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 1, s. 383.

²²⁵ Yûsuf 12/23: ... وَكَوَدَتْهُ الْآيَةُ هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ...

²²⁶ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 211.

²²⁷ Tâhâ 20/15: إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا يُخْرِجُ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَى

²²⁸ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 371.

analarıdır...”²²⁹ âyetini, “مِنْ أَنْفُسِهِمْ” lafzından sonra “وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ” “Peygamber onlar için bir babadır” ibaresini ekleyerek okuduğunu nakleder.²³⁰

Müellif, İbn Uyeyne kanalıyla Amr b. Dînâr’dan verdiği rivayette, “...Sizi Sekar’a (yakıcı ateşe) sokan nedir?”²³¹ âyetlerinin İbn Zübeyr’in kıraatında, “يَا فُلَانُ -Ey filan seni Sekar’a sürükleyen neydi?” şeklinde olduğunu nakleder. Ayrıca Amr, İbn Zübeyr’in şöyle dediğini de aktarır: İbn Ömer’in de bu şekilde okuduğunu işittim.²³²

Müfessirimiz, tefsirinde yaklaşık kırk iki âyetin açıklamasında farklı okuyuşlara yer vermiştir. Bu kıraat farklılıklarının birçoğunda kârinin ismini zikretmiş, birkaç tanesinde ise “bazıları şöyle okudu” diyerek umum ifadeler kullanmıştır. Ancak bu farklı okuyuşların manaya tesir edip etmediği konusunda bir açıklama getirmemiştir.

3. 2. 2. Emsâlü’l-Kur’ân

Emsâl, lügatte misl, şibh, nazir, delil, hüccet gibi bir şeyin benzeri anlamına gelen mesel kelimesinin çoğuludur.²³³ Emsâlü’l-Kur’ân ise, va’z, his, tezkir, zecr, ibret gibi yönlerden gidilerek çıkarılacak ahlâkî neticelere dikkat çekip insanları uyarmak, öğüt vermek, sakındırmak ve teşvik etmek amacıyla Kur’ân’da yer alan darb-ı meseller şeklinde tanımlanabilir.²³⁴

“Andolsun ki biz bu Kur’ân’da insanlar için nasihat kabul etsinler diye her misalden (örnekler) gösterdik.”²³⁵ âyeti Kur’ân’da emsâlin kullanılma gerekçesinin öğüt vermek olduğunu ifade etmektedir.

Biz de tezimizin bu bölümünde müfessirimizin tefsirinde yer verdiği emsâlü’l-Kur’ân ile ilgili örnekler sunacağız.

²²⁹ Ahzâb 33/6:... النَّبِيُّ أَوْلىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ

²³⁰ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 32.

²³¹ Müddessir 74/42:.. مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ

²³² Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 366.

²³³ Halil b. Ahmed, Cilt: 8, s. 228; Zerkeşî, Cilt: 1, ss. 486-487; Cerrahoğlu, s. 174.

²³⁴ Zerkeşî, Cilt: 1, ss. 486-487; Suyutî, Cilt: 4, s. 45; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 175; Bedrettin Çetiner, “Mesel” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, Cilt: 29, ss. 299-300.

²³⁵ Zümer 39/27: وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “(Hidayet çağrısına kulak tıkayan) inkârcıların durumu, çobanın bağırıp çağırmasından başka bir şey işitmeyen hayvanların durumu gibidir...”²³⁶ âyeti hakkında şu açıklamaya yer verir: Allah Teâlâ, burada inkârcıları hidayete çağıran kimseyi bir çobana, bu çağrıya kulak vermeyen inkârcıları ise çobanı işiten hayvanlara benzetmiştir. Nasıl ki, hayvanlar çobanın sadece sesini işitir ve kendilerine ne söylendiğini anlamazlarsa, inkârcılar da kendilerini Allah'ın dinine çağıran kimsenin söylediklerini duysa da ne demek istediğini anlamaz. Böylece bu çağrı onlara fayda vermez.²³⁷

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “İnkâr edenlere gelince, onların amelleri, ıssız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su sanır. Yanına vardığında onda herhangi bir şey bulamaz. Ancak yanında Allah'ı bulur ve Allah da onun hesabını tastamam görür...”²³⁸ âyeti hakkında şu açıklamayı nakleder: Yüce Allah bu âyette, inkâr edenlerin yapıp ettiklerini çölde susuz kalıp serabı gören ancak yanına vardığında hiçbir şey bulamayan kişinin durumuna benzetiyor. Çölde susuzluğunu gideremeyip eli boş dönen kişi gibi inkâr edenler de öldükten sonra değer verdikleri amellerinden hiçbirini bulamayacaklardır. Onlar kendi yanında Allah'ı bulur ve Allah da hesaplarını tastamam görür.²³⁹

Müfessirimiz, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “Allah'tan başka dostlar edinenlerin durumu, kendine birev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en çürüğü ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi!”²⁴⁰ âyeti ile ilgili şu açıklamayı nakleder: Bu âyette, Allah'a ortak koşanların durumu örümceğin evine benzetilmiştir. Örümcek kendisine bir ev edinse de, çok zayıf ve güçsüz olduğu için bu evin ona bir yararı olmaz. Tıpkı bunun gibi, müşrikler de Allah'tan başka taptıkları putlardan hiçbir fayda göremeyeceklerdir.²⁴¹

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “Allah size kendinizden bir örnek vermektedir. Elinizin altında bulunan kölelerinizden, size vermiş olduğumuz rızıklarda sizinle eşit haklara sahip olan ve birbirinizden

²³⁶ Bakara 2/171: ... وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الْيَهُودِ بْنِ لَاحِيٍّ لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءَ وَنِدَاءَ ...

²³⁷ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 1, s. 300.

²³⁸ Nûr 24/39: وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوْقَهُ حِسَابًا

²³⁹ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 443.

²⁴⁰ Ankebût 29/41: مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعُكْبُوتِ اتَّخَذَتْ نَيًّا وَإِنَّ الْوَعْنَ الْبُيُوتِ لَنَيْتُ الْعُكْبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

²⁴¹ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 7.

çekindiğiniz gibi kendilerinden çekineceğiniz ortaklarınız var mı?...”²⁴² âyeti hakkında şu açıklamayı nakleder: Bu âyette Yüce Allah, müşriklere dair bir misal vermiştir. Hiç kimse malında, canında, eşinde ve bunun gibi şeylerde bir ortağının olmasına razı olmaz. Kendileri için buna razı olmayan müşrikler ise, Allah ile beraber başka ilahlar edinip O’na ortak koşmaya razı oldular.²⁴³

Abdürrezzâk, Ma’mer kanalıyla Katâde’den verdiği rivayette, “Kör ile gören bir değildir.” “Karanlıklar ile aydınlık bir değildir.” “Gölge ile sıcaklık bir değildir.”²⁴⁴ âyetleri ile ilgili olarak şu açıklamaya yer verir: Yüce Allah bu âyette, kâfir ile mümin hakkında bir misal getirmiştir. Yani kör ile gören, karanlık ile aydınlık, gölge ile sıcaklık nasıl eşit değilse, Allah’ın dinini inkâr eden ile ona iman eden de eşit olamaz.²⁴⁵

Müfessirimiz, insanlara öğüt vermek, sakındırmak gibi amaçlarla Kur’ân’da yer alan emsâlü’l-Kur’ân konusunu tefsirinde işlemiş ve yaklaşık on yedi âyetin açıklama kısmında bu tür bilgilerin yer aldığı rivayetler aktarmıştır.

3. 2. 3. Fıkhî Hükümler

Kur’ân’ı tefsir eden âlimlerin eserlerini oluştururken kullandığı yöntemlerden biri de Kur’ân’ın hüküm içeren âyetlerini açıklamaktır.

Biz de bu bölümde müfessirimizin tefsirinde yer verdiği fıkhî hükümler içeren rivayetlerden bazısını aktaracağız.

Abdürrezzâk, Ma’mer kanalıyla İbn Ebî Necîh’den, onun da Mücâhid’den verdiği rivayette, “Ey iman edenler! İhramlı iken av hayvanı öldürmeyin. Kim onu kasten öldürürse, öldürdüğü hayvanın dengi ona ceza vardır...”²⁴⁶ âyetinde geçen ceza hükmü hakkında şu açıklamayı nakleder: Bir kişinin av hayvanını kasten öldürmesi demek, kendisinin ihramlı olduğunu unutarak onu öldürmesi demektir.²⁴⁷

²⁴² Rûm 30/28: ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ

²⁴³ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 16.

²⁴⁴ Fâtır 35/19-21: وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ

²⁴⁵ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 3, s. 69.

²⁴⁶ Mâide 5/95: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مَتَعَمِّدًا فَأَخْرَاجَ مِنْهُ مَا قَتَلَ

²⁴⁷ Abdürrezzâk, Tefsir, Cilt: 2, s. 25.

Müellif, Sevrî kanalıyla Mücâhid'den verdiği rivayette, “*Kur’ân okunduğu vakit onu dinleyin ve susun ki merhamet olunasınız.*”²⁴⁸ âyeti ile ilgili olarak fikhî bir hükmün yer aldığı şu rivayeti nakleder: İki yerde, okunan Kur’ân’ı dinlemek ve susmak farz kılındı: Namaz kılarken ve imam hutbe okurken.²⁴⁹

Abdürrezzâk, Ma’mer’den verdiği rivayette, “*Ey iman edenler! Allah’a ortak koşanlar ancak bir pisliktir...*”²⁵⁰ âyeti ile ilgili olarak Huzeyfe b. Yemân’ın şöyle dediğini aktarır: “Cünüp olduğum bir zamanda Rasûlullah ile karşılaştım. Tokalaşmak için elini bana uzatınca ben ona; “Ey Allah’ın Rasûlü! Ben cünübüm” dedim. Bunun üzerine Rasûlullah, “Müslüman pis olmaz” buyurdu”.²⁵¹

Müfessirimiz, Ma’mer kanalıyla Katâde’den verdiği rivayette, “*Duvara gelince, şehirdeki iki yetim çocuğa ait idi. Altında ise onlara ait bir hazine vardı...*”²⁵² âyeti ile ilgili olarak şu rivayeti nakleder: Bizden önceki ümmetlere hazineler helal, bize ise haram kılınmıştır. Ganimetler ise bizden öncekilere haram, bize helal kılınmıştır.²⁵³

Abdürrezzâk, Sevrî kanalıyla Alkame b. Mersed’den, onun da Mücâhid’den verdiği rivayette, “*Süs içinde yetiştirilip tartışmada (delilini) açıklayamayan mı Allah’a isnad ediyorlar?*”²⁵⁴ âyeti hakkında şu açıklamaya yer verir: Bu âyette geçen ‘süs içinde yetiştirilenler’ hakkında sorulunca Mücâhid, bu âyetle kadınlara altın ve ipek kullanma ruhsatının verilmiş olduğunu söyledi.²⁵⁵

Müfessirimiz, yaklaşık on dokuz âyetin açıklama kısmında konuyla ilgili fikhî hükümlerin yer aldığı rivayetleri nakletmiştir.

3. 2. 4. Kelime Açıklaması

Kur’ân tefsirinde önem arz eden hususlardan biri de âyetlerde yer alan kelimelere doğru anlam verilerek açıklanmasıdır.

²⁴⁸ A’râf 7/204: وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

²⁴⁹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 107.

²⁵⁰ Tevbe 9/28: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ ...

²⁵¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 141; Buhârî, *Gusl*, 23, (hadis no: 283); Müslim, *Hayz*, 116, (hadis no: 372).

²⁵² Kehf 18/82: ... وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا

²⁵³ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 340.

²⁵⁴ Zuhurf 43/18: أَوْ مَنْ يَنْشُؤُوا فِي الْحَلِيِّ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ

²⁵⁵ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 3, s. 167.

Müfessirimiz de tefsirinde çok sayıda olmasa da bazı kelimelerin açıklanmasına yer vermiştir.

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “O,(senin yanından) ayrılıp gittiğinde, yeryüzünde bozgunculuk yapmak, ekin ve nesli bozmak için çalışır...”²⁵⁶ âyetinde geçen “الْحَرْثُ” kelimesi, ziraat ürünleri olarak açıklanırken, “النَّسْلُ” kelimesi, soy ve çocuk olarak açıklanmıştır.²⁵⁷

Abdürrezzâk, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “Onlar hep yalana kulak verip, durmadan haram yiyenlerdir...”²⁵⁸ âyetinde geçen “الْكُحْتُ” kelimesinin, rüşvet olarak açıklandığını nakletmiştir.²⁵⁹

Müellif, Ma'mer kanalıyla Katâde'den verdiği rivayette, “Tüm benliğimle, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam Rabbini an...”²⁶⁰ âyetinde geçen “الْأَصَالُ” kelimesinin, akşam olarak açıklandığını nakletmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ Bakara 2/205:... وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ.

²⁵⁷ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 1, s. 330.

²⁵⁸ Mâide 5/42:... سَمَاعُونَ لِيَكْذِبَ أَكَالُونَ لِلْسُّخْتِ

²⁵⁹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 19.

²⁶⁰ A'râf 7/205:... وَأَذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ

²⁶¹ Abdürrezzâk, *Tefsir*, Cilt: 2, s. 105.

SONUÇ

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, hicrî ikinci asırda yaşamış, tefsir, hadis ve fıkıh alanında eserler vermiş seçkin âlimlerden biridir. İlk tahsilini aile çevresinde yapan müfessirimiz, onsekiz yaşlarında iken Yemen'e gelen İbn Cüreyc'ten hadis olarak tahsilini sürdürmüştür. Yirmili yaşlarda, pek çok âlimle karşılaşmış ilim aldığı Hicaz, Şam ve Irak gibi dönemin ilim merkezlerine seyahatler yapmıştır. Bu âlimlerden Ma'mer b. Râşid'in yanında sekiz sene kalıp ondan on bin kadar hadis yazan Abdürrezzâk, fıkıh bilgisini Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanife'den almıştır.

Abdürrezzâk'tan ilim tahsil eden kimseler arasında Yahya b. Maîn, Ali b. Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi önemli şahsiyetler yer almaktadır. Bazıları onu yalancılıkla itham etmiş olsa da, âlimlerin çoğu onun sika olduğunu kabul etmiş, hatta hadis alanında otorite kabul edilen Buhârî ve Müslim Abdürrezzâk'tan aldığı pek çok hadisi eserinde zikretmiştir. Benzer şekilde Şîlikle itham edilen müfessirimize bu konuda da haksızlık yapıldığı kanaatindeyiz. Bir yıl yanında kalıp ondan hadis alan Ahmed b. Hanbel'in, Abdürrezzâk'tan Şîlikle ilgili bir şey duymadığını söylemesi de bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Abdürrezzâk daha çok hadis alanındaki eseri Musannef ile tanınmış olsa da onun tefsiri de kendisinden sonra gelen araştırmacılar için güvenilir bir kaynak eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Rivayet tefsirinin tipik bir örneğini sunan Abdürrezzâk, tefsirinde yer verdiği mukaddimesinde Kur'ân tarihî, dirayet tefsirinin hükmü, tefsir çeşitleri ve yedi harf meselesi gibi konulara değinmiştir.

Hakkında rivayet olmayan ayetlere yer verilmediği için oldukça kısa olan tefsirde, merfu, mevkûf ve maktu' rivayetler yer almaktadır. Abdürrezzâk, bu rivayetlerin bazılarını tam bir isnadla verirken çoğunun isnad zincirinde kopukluklar olduğu görülmektedir. Yine Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer alan rivayetlerin çoğunluğu Ma'mer kanalıyla Katâde'den gelmektedir.

Kur'ân ayetleri hakkında Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn tarafından yapılan açıklamalardan oluşan bu tefsirde, nakd, tercih, re'y ve Arap dilinin filolojik incelikleriyle ilgili konular yer almaz. Genellikle ayetlerin nüzûl sebebini aktaran

rivayetlerin yer aldığı tefsirde, müfessir kendi görüş ve yorumlarını ortaya koymadan sadece rivayetleri nakletmekle yetinmiştir.

Abdürrezzâk'ın tefsirinde, bazı surelerin Mekkî ya da Medenî olduğu bilgisinin sure isminin hemen altında zikredildiğini görmekteyiz. Tefsirde yirmi üç surenin Medenî olduğu aktarılırken, Mekkî olduğu zikredilen tek sure Yûnus suresi olmuştur.

Nesh olayını kabul eden müfessir, tefsirinde bu konuya işaret eden yirmi dokuz ayete temas ederek ilgili rivayetleri aktarmıştır. Bu ayetlerden on tanesinin Tevbe 5. ayetle nesh edildiğini belirten müfessir, birkaç ayetin nâsîhini belirtmeden mensûh olduğunu zikretmiştir.

Sebeb-i nüzûl konusuna tefsirinde geniş yer veren müfessirimiz, yüz otuz altı ayet hakkında konuyla alakalı rivayetleri nakletmiştir.

Mübhemâtü'l-Kur'ân konusu da Abdürrezzâk'ın tefsirinde geniş yer bulmuş, seksen altı ayette mübhem olduğu düşünülen bölümler için, verilen rivayetlerle açıklama getirilmiştir.

Rivayet tefsiri konusunda müfessirimiz geleneği takip edip, Kur'ân'ı Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tabîîn görüşleriyle tefsir etmiştir. Ancak Musannef sahibi olmasına rağmen Abdürrezzâk'ın tefsirinde Kur'ân'ın sünnetle açıklanması konusunda çok fazla örnek bulamadığımızı belirtmemiz gerekir.

İsrâiliyyât konusuna gelince, özellikle tabîûn döneminde hızla yayılıp tefsirlere giren bu bilgilere müfessirimiz de uzak kalamamış ve yetmiş ayetin açıklama kısmında bu tür rivayetlere yer vermiştir.

Kıssalar da Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer verdiği bir başka bölüm olmuş ve on bir ayetin açıklama kısmında ilgili rivayetler aktarılmıştır.

Dirayet tefsiri hususunda müfessirimiz, kıraat, emsâlü'l-Kur'ân, fikhî hükümler ve kelime açıklaması gibi ilimlerden istifade etmiştir. Kıraat konusunda kırk iki ayetin açıklamasında farklı okuyuşlara yer veren Abdürrezzâk, ilgili rivayetlerin çoğunda kaynak verirken bazılarında kaynak zikretmeden sadece rivayeti aktarmıştır. Emsâlü'l-Kur'ân konusunda, on yedi ayetin açıklama kısmında Kur'ân'daki mesellerle ilgili rivayetleri aktaran müfessirimiz, on dokuz ayetin açıklamasında fikhî hükümlere yer verirken, tefsirinde az da olsa kelime açıklaması zikretmiştir.

İncelediğimiz bu eser, müfessirin sadece rivayetleri aktarmakla yetinip kendi yorumunu katmadığı bir rivayet tefsiridir. İlk dönemlerdeki Kur'ân tefsiri anlayışını sade bir şekilde aktarması yönüyle güvenilir bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Ancak müfessirimizden sonra yaşamış ve onun tefsirinden istifade etmiş olan Taberî'nin tefsiri ile kıyaslandığında hacimli bir tefsir olmadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Akyüz, Ali. “Abdürrezzâk b. Hemmâm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 298-299.

Âşıkkutlu, Emin. “Teşeyyu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, Cilt: 40, ss. 564-565.

Aydemir, Abdullah. **Tefsirde İsrâiliyyât**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Aydınlı, Abdullah. **Hadis Istılahları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2009.

el-Bağdâdî, İsmail Paşa. **Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn min Keşfi'z-Zünûn**, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.

el-Beyhâkî Ahmed b. Hüseyin. **Şuabu'l-İman**, thk. Abdülali Abdülhamit, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003.

Bıyıkoglu, Yakup. **Şevkânî'nin Fethu'l Kadîr'inde Esbâb-ı Nüzûl ve Kur'ân'ın Anlaşılması**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.

Bilmen, Ömer Nasuhi. **Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)**, Ravzâ Yayınları, İstanbul, 2008.

Bırışık, Abdülhamit. “Kıraat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 25, ss. 426-433.

Birişik, Abdülhamit. “Ulûmü’l-Kur’ân”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 42, ss. 132-135.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. **el-Câmiu’s-Sahih**, thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkı’n-Necât, Dimaşk, h. 1422.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. **et-Târîhu’l-Kebîr**, thk. Mustafa Abdülkadir Ahmed Ata, Dâru’l- Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2008.

Bulut, Ali. Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2009.

Cerrahoğlu, İsmail. “Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Tefsiri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1967, Cilt: 15, ss. 99-111.

Cerrahoğlu, İsmail. **Tefsir Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. **es-Sihâh Tâcü’l-Luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye**, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1990.

Çetiner, Bedrettin. “Mesel”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29, ss. 299-300.

ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. **Tabakâtü’l-Müfessirîn**, thk. Abdüsselam Abdülmûîn, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

Dehlevî, Abdülaziz b. Şah Veliyyullah. **Büstânu’l-Muhaddisîn**, çev. Ali Osman Koçkuzu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Demirci, Muhsin. **Tefsir Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Demirci, Muhsin. **Tefsir Terimleri Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.

Demirci, Muhsin. **Tefsir Usûlü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.

Dumlu, Ömer. **Kur'ân Tefsirinde Yöntem**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998.

Dumlu, Ömer. Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri, **Tefsirin Dünü ve Bugünü Sempozyumu** (22-23 Ekim), Samsun, 1992, ss. 157-174.

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. **Kitâbü'l-Ayn**, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetü'l-Hilâl, byy. , bty.

Hâmid, Abdusettâr. "Sahabe Tefsiri Üzerine", çev. Ömer Dumlu, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, Sayı: 7, ss. 359-374.

İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râğîb. **Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân**, thk. Safvan Adnan Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 2011.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım. **Târîhu Medîneti Dimaşk**, thk. Amr b. Garâme, Dâru'l-Fikir, 1995.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu. **Mir'atüz-Zamân fî Târîhi'l-A'yân**, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 2013.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. **Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn**, byy. , bty.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. **el-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr**, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1409.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, thk. Sami b. Muhammed Sellâme, Dâru Tayyibe, byy. ,1999.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. **Sünen**, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, byy. , bty.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1863.

İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn. **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire**, Dâru'l-Kütüb, Mısır, bty.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, **Mukaddime fî Usûli't-Tefsir**, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1980.

Kaya, Remzi. **Kur'an'da Nesih**, Furkan Ofset, Bursa, 2001.

Kehhâle, Ömer Rızâ. **Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, bty.

Koçyiğit, Talat. **Hadis Istılahları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

el-Kuşeyrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. **el-Câmiu's-Sahîh**, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1954.

el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf. **Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, Dimaşk-Suriye, 2010.

en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Münzir. **Tefsiru'l-Kur'ân**, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'l-Meâsir, Medine, 2002.

es-Sabbağ, Muhammed b. Lütî. **Tefsir Usûlü Araştırmaları**, çev. Ömer Dumlü, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

es-San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. **Tefsiru'l-Kur'ân**, thk. Mahmud Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

Sayı, Ali. "Kur'an'da Kıssa Kavramı Üzerine", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir, 1995, Sayı: 9, ss. 145-196.

Serinsu, Ahmet Nedim. **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü**, Şule Yayınları, 1994.

es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Mısır, 1974.

Şengül, İdris. "Kıssa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 25, ss. 498-501.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah. **Fethu'l-Kadir**, Dâru İbn Kesir, Beyrut, h. 1414.

Şimşek, M.Sait. **Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.

et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed. **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. **Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân**, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. **es-Sünen**, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Muhammed Fuad Abdulbâkî, Mısır, 1975.

Togan, Zeki Velidi. "Türkiye Kütüphanelerindeki Bazı Yazmalar", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 2, Cüz: 1, İstanbul 1957, ss. 65-66.

Tokpınar, Mirza. **Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Musannaf'ı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998.

Tokpınar, Mirza. "Abdürrezzâk b.Hemmam'ın Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme"(1), **Dini Araştırmalar**, Ocak-Nisan, 2001, Cilt: 3, Sayı: 9, ss. 77-92.

Tokpınar, Mirza. "Abdürrezzâk b.Hemmam'ın Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme"(2), **Dini Araştırmalar**, Mayıs-Ağustos, 2001, Cilt: 4, Sayı: 10, ss. 71-88.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. **Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl**, thk. Muhammed Rıdvan Urkûsî, Beyrut, 2009.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b.Ahmed b.Osman. **Siyeru A'lâmin-Nübelâ**, thk. Şuayb el-Arnaût-Huseyn el-Esed-Kâmil el-Harrât, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2011.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. **Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât**, trc. Enbiya Yıldırım-Asiye Yıldırım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn**, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2005.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1957.